UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01442888 2

Franko, Ivan, 1856-1916
Moloda Ukraina

PG
3916
F73
ch.1

JOHN CUBAINIAN SOCIETY
106 DERBY ST., SALEM, MASS.

ПИСАНЯ ІВАНА ФРАНКА.

МОЛОДА УКРАЇНА

ЧАСТЬ ПЕРША.

Провідні Ідеї і Епізоди.

1920.

Purchased from the

SEWERYN WINDYK LIBRARY BEQUEST

ПИСАНЯ ІВАНА ФРАНКА IV.

UKR RES
DUPLICATE

МОЛОДА УКРАЇНА

UKR RES
DUPLICATE

—— ЧАСТЬ ПЕРША. ——

Провідні Ідеї і Епізоди.

У ВІННІПЕҐУ, 1920.

НАКЛАДОМ "РУСЬКОЇ КНИГАРНІ"

848—852 Мейн Стріт, — — Віннїпеґ, Ман.

PG
3916
F73

ПЕРЕДМОВА.

Отсим томиком моїх "Питань" розпочинаю передрук важнїйших моїх праць із поля лїтературної критики та публїцистики, розсипаних по ріжних періодичних виданях і писаних у ріжних мовах. Не укладаю на перед нїякого пляну, тай саме темпо дальшого виданя буде залежати від успіха того що видано доси.

Отся праця творить немов продовженє мойого "Нарису історії українсько-руської лїтератури", хоча писана вісїм лїт тому назад і зовсїм иншим стилем. У дальшу її частину війдуть характеристики поодиноких письменників, що визначили ся в нашім письменстві протягом остатнїх двох десятиліть XIX. в., і по части були друковані доси, а по части повинні бути ще написані. Розуміють ся само собою, що написані доси студії, о скілько доторкають ся живих іще письменників, будуть доповнені оглядом їх лїтературної праці по тім часі, коли була опублїкована відповідна студія.

До головної праці, що творить зміст отсеї книжки, я долучив дещо таке з моїх давнїйших публїкацій, що більше-менше вяже ся з її змістом і причиняє ся до характеристики обговореного в нїй часу.

Криворівня, 22 серпня, 1910.

UKRAINIAN INSTITUTE
LIBRARY GIFT

З Остатніх Десятиліть XIX В.

I.*)

Хочу говорити про розвій українсько-руської літератури в остатніх 20 літах XIX. віку. Хочу показати, як разом із літературною творчістю розвивалась у нас і мова і поетична форма і обсяг інтересів — і ще щось далеко більше: розвивав ся рівень нашої цівілізації, сила нашого національного почутя. Вибираю епоху найблизшу нам, пережиту нами — не задля того, що її знаємо найліпше — се не завсїгди буває; для доброго зрозуміня потрібна відповідна перспектива, а тої звичайно не мають найблизші річи — але для того, що інтензивність, ширина і глубокість того розвоєвого руху в тім часї були більші, ніж коли будь перед тим на протягу нашої історії. І ще одно тягне мене заглубити ся в дослїд тої епохи: її, так сказати, драматично оживлений характер. Ніколи доси на ниві нашого слова не було такого оживленя, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки ріжнородних думок і змагань, тихих, але глубоких переворотів.

Щоб зрозуміти те, що стало ся у нас за 20 літ XIX. віку, гляньмо на вихідну точку. Що дїялось у нас у другій половині 70-их років? Чи маю пригадувати ті сумні факти — такі сумні, що й доси серце стискає ся при їх згадцї, і ще тим сумнїйші, що тодї, коли вони дїяли ся, майже нїхто у нас не розумів їх значіня? Д. 16 мая 1876 р., заборонено було в Росії друкувати

---

*) Отсї нариси були темою трьох відчитів, виголошених у мартї 1901. р. в Перемишлї. Друкую їх із невеличкими змінами та поправками, які завдячую перемиським Русинам, особливо дпр. Цеглинському,д . Негребецькому, д. Приймі й ин., та зрештою полишаю їм форму відчитів. Знаю на перед, що пишучи про такі недавні часи, без жерел, більше по споминам, я міг наробити богато помилок, і буду вдячний усякому, хто зверне менї на них увагу. Бажалось би — si sors dabit otia vitae — переробити ті нариси і з відповідним науковим апаратом видати їх окремою книжечкою. — І. Ф.

всякі наукові, популярні і перекладані твори по українськи, заборонено українські театральні вистави, концерти, навіть тексти під нотами. Рівночасно розвязано Південно-західній відділ Географічного товариства в Київі, що за короткий час свойого істнованя зробив ся був справжнім центром української наукової праці. Се були важні удари, яких Україна й доси ще не може переболіти. Але се була ще тілько мала часть горя. Далеко гірше було те, що в значній части української суспільности запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національности. Під впливом непереварених соціялістичних теорій одна часть найгорячійшої і найздібнійшої молодіжі доходила до повної неґації всякої народности, до погляду, що в Елізіюмі будущого, недалекого (як тоді вірили) соціялістичного раю потонуть усякі національні партікулярізми і що загалом розвязане економічних питань безмірно важнійше від усіх инших. "І що ви пишете та друкуєте? — згірдно говорив мені один із приїзжих Українців. — Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тілько виконати те!" В кругах тої української молодіжи — тай не лише молодіжи — панувало переконане, що розвій іде до зливаня народностий до купи і що плекане якоїсь національної окремішности, то ретрес. Розуміє ся, що заборона українського слова для таких людий не мала нїякого значіня, а дехто навіть готов був бачити в нїй прислугу для російського поступу. Супроти сего не здивуємось і тому фактови, що про сю нечувану заборону з України до Галичини крім двох голосів — Драгоманова (в "Друзї") і, здаєть ся, Кониського в "Правдї" нїхто не обізвав ся ані словом. Не здивуємось і таким фактам, як передержуване цїлими десятками лїт у рукописах творів Руданського, Свидницького, як невидрукуване прегарної повісти Мирного і Білика "Хиба ревуть воли, як ясла повні", повісти, що була вже дозволена цензурою і тілько для того не появила ся в Росії, бо нїкому не хотїло ся видати її в законно призначенім речинці. Та й по що було видавати? Українська інтелїґенція разом із московською готовила ся йти "в народ" і проповідати по фабриках "хитру механїку" та ідеали соціяльної справедливости — розуміють ся, московською мовою.

А що бачимо в ту пору в Галичинї? В тодїшнім москвофільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократич-

ного "чинопочитаня". Що робить правительство, те одиноко розумне, мудре, пожиточне; всяка критика — се безумство або навіть безбожність. Я памятаю, як цинічно радувались тоді священики Русини російській забороні українського слова як величали мудрість російського уряду, що одним циркулярем розбив польські й англійські (sic!) інтриги над Дніпром. Тоді був горячий час російсько- турецької війни; англійську інтригу занюхували наші патріоти всюди. Москвофільські світочі такі, як Наумович, не мали иншого бажаня, як видати для хлопів Требник у кишінковім форматї. Зрештою всїх очи були звернені на високу полїтику; всї слїдили за тим, що дїяло ся на Балканах, у Льондонї, в Берлїнї; що дїялось у нас дома — се не обходило нїкого. А дома йшли страшні річи. Лихва руйнувала нарід, лїцитації сипали ся тисячами, банки розкидали свої павукові сїти, недороди йшли одні за одними, пужда збільшувала ся страшенно.

Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю, мало освічений, не міг вийти ще з Кулїшівського козаколюбства, обертав ся в сферах минувшини або язикових питань. Святковано память Шевченка, видавано що року по кілька книжечок "Просвіти", переважно передруків, та по кілька шкільних учебників, та й годї. Були се часи, коли Огоновського книжка про "Слово о полку Игоревѣ" або йогож "Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache" були одинокими поважнїйшими книжками, виданими протягом цїлого ряду лїт. Віддаленє інтелїгенції від народу, його житя й інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні ріжниці простому народови нїчого, держати його навіть у сьому питаню в повнім незнаню. Коли трафило ся кому з Русинів виступити перед народом — се бувало дуже рідко, хиба перед виборами, тай то десь коло церкви, на пробовстві або в шинку — то дві кардінальні точки були: ми всї Русини і повинні держати ся купи, і ми, поперед усего ми, повинні дякувати цїсарю за його безмірні добродїйства і просити у него ще того й того. Ані основ конституційного житя, ані азбуки економічної та соціяльної науки нїхто не пробував вияснити народови. До самого 1880-го року вся маса нашого народа жила в поглядах,

що найвисшу і одиноку власть у державі має цїсар, що він може все зробити і від його волї все залежить.

Але й се ще не конець лиха, яке в другій половинї 70-их років налягло було важкою хмарою на наш національний розвій. Навіть ті дві невеличкі купи інтелїґентів, що признавали ся до українства в Росії і в Галичинї, бачилось, ось-ось розійдуть ся на завше в ріжних напрямках, зроблять ся ворогами замість союзників. Ми знаємо, що в 60-тих роках народнїй рух серед нашої тодїшної молодїжи був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Кулїша і инших Українців, значить, його вихідною точкою були ідеї й погляди вироблені на Вкраїнї. На підмогу сьому рухови прийшов одинокий у австрійській Руси сильний і оріґінальний талант — Федькович. Але в другій половинї 70-их років усї три ті жерела майже висохли. Кулїш від часу "Мальованої Гайдамащини" та "Історіи возсоединенія" з батька і пророка зробив ся ренеґатом; Шевченко через надуживанє його поезій до деклямацій та наслїдком мертвосхолястичних коментаріїв Ом. Огоновського зробив ся збіркою гарних, а иноді неестетичних фраз, а церковний авторітет, здавало ся, готов був ось-ось кинути на нього анатему. А Федькович, самоук, мало освічений, збаламучений і знеохочений, замовк або клеїв доволї фантастичні драми та містичні нїсенїтниці. А тимчасом на Україні рух пішов у такім напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосє ставало на головах. Відти приїздили сюди люди, здібні до високо-абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери та безбожники, в манєрах якісь варвари, що не признавали обовязкових у Галичинї товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публичних льокалях; приїзджали дами зо стриженем волосєм, свобідними манєрами, дами, що самі заходили до помешкань кавалєрів, їхали без нїякої опіки до далекого Цїріху на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а нераз навіть про просту опрятність, хвалили ся, що я, мовляв, "ужасно люблю ходить по кабакам", одним словом, являли ся людьми з якогось иншого світа. І від тих людий посипали ся на голови галицьких народовців найріжнїйші запити і жадання. "Чи читали ви се й те й десяте? (Самих письменників модних тодї в Росії, а незвісних у Галичинї). І як ви румаєте про се й про те й про третє? (Знов таки про справи далекі від при-

вичної для Галичан високої політики). Коли ви маєте претенсію бути освіченими людьми, то повинні робити те й се й оте". Бідні Галичани не мали ніякої претенсії, але від Українців годї було відпекати ся. Ішли листи, приїздили делеґати. Привчені вибріхувати ся, крутити та не додержувати слова галицькі проводирі запутували ся у зносинах із Українцями, запутували ся в грошевих обрахунках; між одною і другою стороною нагромаджував ся чим раз більший запас взаїмного роздразненя, недовіря; одна ґрупа за другою розпльовувалась і розходила ся ворогами: на сам перед Куліш із Вахнянином і Ґартицьким, потім Куліш із Подолинським, вкінцї Куліш із Барвінським. В половині 70-их років на перший плян у галицько-українських зносинах виступає Драгоманов. Чоловік незвичайного живого і рухливого ума, великої науки та при тім із неподатливістю доктрінера, він від разу заострив відносини. В своїх перших працях, писаних для Галичини і про Галичину, він сипнув таку масу нових, в розуміню тодїшнїх Галичан диких теорій, висловив стілько ріжнородних ідей, подав стілько вірних і натяганих, але з великим талантом подобираних доказів, що скудоумним Галичанам доводилось або вибріхувати ся — а невмолимий противник зараз підхоплював і немилосерно визискував усяку брехню — або мовчати і злоститись. І ми бачимо в тім часї з двох боків формальні заяви, що Галичани не хочуть мати нїчого спільного з Українцями: в "Друзї" в відповіди на другий лист Драгоманова і в "Правдї" в відповіди на його статю "Опізнаймо ся". В Галичинї се була пора, коли бачилось, що запанує тип "Рутенця", себ-то Русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нїчого поза чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії.

Певна річ, побіда тої течії була-б початком смерти українсько-руської нації. Бо не забуваймо, що на Буковинї тодї ще неподїльно панувало москвофільство і піддержувало гордую відрубність інтелїґенції від народа; що в угорській Руси москвофільський "Карпат" рівночасно підпирав урядові мадярізаційні заходи, а в самій Галичинї давнїйша рутенська політика взяла в лоб, правительство відвернуло ся від Русинів, їх репрезентація в соймі зійшла до числа трьох послів при виборах 1879 р., а сам Наумович у скалатськім повітї дістав усего

на всего один голос. Сею політичною поражкою старого рутенства характерно закінчило ся те нещасне десятилітє — може найтяжше, найбільш хаотичне десятилітє в цілій історії нашого національного розвою. Може ніколи не було так грізно поставлене питанє: чи жити, чи згинути нашій нації? — як тоді.

II.

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кождий крок у ній, то результат важкої праці, жертв і змаганъ. Навіть те, що постороннї можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваженя сил. Коли наша нація перебувала сю важку добу і підняла ся з тодішнього пригнобленя; коли ті великі прірви, які досї розтворили ся серед нашої нації — між простим народом і інтеліґенцією з одного, між Україною і Галичиною з другого боку, таки не пожерли нашої сили і зачали хоч по троха промощувати ся і вирівнювати ся, то й се не дістало ся нам за дармо. В остатнім двацятилітю XIX-го віку на підмогу, а по части на зміну давнійшим дїячам вийшла нова ґенерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу горячого запалу і твердої віри в будущину нашої нації. Ся ґенерація звіяла бурю в нашім національнім житю, та рівночасно прочистила повітрє, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасти там, де вперед була байдужність і рутина, оживила пульс народнього житя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилї тяжкого пригнобленя. Я називаю ту ґенерацію, тих людий, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначуєть ся у нас між роком 1880 і 1900, "Молодою Україною". Я бажав би перебрати бодай важнійших репрезентантів тої ґенерації і вияснити їх фізіономії так, як вони представляють ся менї тепер. Та поки що я хочу прослїдити ідейні течії, які проходила та ґенерація.

Я схарактеризував другу половину 70-их років як добу важкого упадку нашої національної ідеї. Нове десятилітє почало ся під дуже сумними знаками. На Україні українське слово, прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсїм. Коли про людський сором і пропускала цензура дещо по українськи, так то хиба крайнї нїсенїтниці в роді віршів якогось

Шибитька. В Галичинї одинокий український орган "Правда" впав серед повної байдужности читачів. Львівська народовецька громада відчула сей упадок і почала думати над способами піднесеня народнього стягу. Вол. Барвінський доказував конечність виступити з чисто теоретичного і літературного становища на політичне поле, хоч би за для сего прийшло ся поробити концесії в дотеперішніх формах. Найрозумнїйший чоловік у народовській партії, Володимир Навроцький, не радив пускати ся на бистру воду політики, бачучи небезпеку в малій освітї галицько-руської інтелїґенції. Але гадка Барвінського переважила. На громадську складку засновано політичний орган "Дѣло", якого редактором, з разу безплатним, був Вол. Барвінський. Метою нового виданя, а головно самого Барвінського було витворити політичну партію з давнїх українофілів із додатком усїх тих елементів, які доси не сімпатизували з українофільством, але не мали охоти признавати ся явно до москвофільства. Щоб приєднати до себе ті елементи, він пішов на всякі можливі концесії. Він не тілько покинув фонетику задля етімольоґії, не тілько не важив ся задля своєї "фонетичної" минувшини дати свою фірму новому видавництву, якого редактором із разу підписував ся львівський міщанин і василіянський підсусїдок Михайло Коссак, потім Коссак із Барвінським до спілки, а нарештї, щось аж по роцї, сам Барвінський. Він витягав і дальші консеквенції зі своєї відставки даної Українцям. Заснований ним орган "Дѣло" зробив ся орґаном par excellence галицьким: місцеві галицькі справи освічувано в місцевім галицькім дусї. Нїщо тут не повинно було вибігати по за обрій звичайного галицько-рутенського думаня: оборона інтересів духовенства на першім пляні; treuga Dei — божий супокій супроти москвофільства, з яким аж до процесу Ольги Грабар Барвінський не допускав нїякої полемїки. Українцї дуже рідко забирали тут голос, тай загалом часопис був не цїкавий для них. Із усього давнїйшого українофільства Барвінський заховав одну тілько ідею національної відрубности Русинів — усї инші імпортовані з Росії чи з заходу ідеї мали в нім явного або тайного ворога.

Ще один із давнїх горячих українофілів пішов на дорогу концесій. Майже рівночасно з "Дѣлом" Барвінського почала виходити "Зоря" Партицького. І тут бачимо з початку повний розцвіт рутенства. Етимольоґія, в перших нумерах ідуть пра-

ції Шараневича, Івана Ем. Левицького, Ільницького. Від усіх творів друкованих у тій газеті в початку віє або мертвеччиною (Марта Борецька, Князь Данило), або ненавистю до всяких "ідей" і бажанєм — мати спокій у хаті. Наслїдком сего реакційного духа було між иншим також бажанє витворити висшу, делїкатну, не-хлопську літературу у галицьких Русинів. І тут перед вела сїмя Барвінських. Одні перекладали на нашу мову такі "найзнаменитші" повісти, як Раймунда "В обороні чести", Фейлєта "Любов убогого молодця і т. и.; инші, як власне Володимир Барвінський, силкували ся сотворити повість із житя наших висших кляс. Так повстав "Скошений цвіт", де прецікава зрештою тема сфушерована низькосентиментальним і силувано-цвітистим способом представленя і невмінєм чи небажанєм сміло малювати дійсні відносини; так повстало "Нещасне коханє", перша проба змалювати житє сїльського вчителя, але проба чисто карикатурна, врештї "Сонні мари молодого питомця", де патріотичне многословє закриває брак дійсної псіхольогії і житевої правди.

Той сам реакційний, тїсний і стухлий дух віє всюди по Галичинї. Чи візьмемо до рук виданя коломийські, чи станїславівську "Денницю", чи черновецькі публїкації — всюди мертвеччина змісту, мова засмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого житя і дійсности. Той реакційний дух від старших удїлював ся й молодїжі: ним надихана поезія Грабовича й Масляка, що виступила тодї на сцену; бачимо його і в оповіданях Василовича й Костя Бобикевича. Всюди брак горячого чутя, екзотичність тем, млявість і примітівність літературної техніки. Се й не могло бути инакше, бо-ж ся молодїж учила ся на словах любити Русь, але за тою голосною любовю від таких проводирів як Барвінський і Партицький не одержувала нїчогісінко крім хиба ненависти до соціялїзму і всяких инших ізмів. Не диво, що брак висших духових змагань попихав молодїж до розпусти та гри в карти; тодїшнє академічне товариство "Дружнїй Лихварь", якийсь час перемінило ся було в формальний картяний клюб, де молодїж цїлі ночи проводила за картами.

Рівночасно з тим упадком духа серед т. зв. народовської партії в лонї т. зв. староруської партії відбувала ся еволюція зовсім у иншім напрямі. Полїтика, що доси була монополем проводирів тої партії, збанкротувала. Проводирів побито при

виборах і їх амбіція бажала реваншу. Їх очи здавна були звернені на північ, але тепер вони зважують ся на рішучий крок. Староруси починають перемінювати ся на рішучих москвофілів. Очищенє обряду доходить до проби зірваня унії; експеримент із Гниличками був першою пробою, за якою в разї успіха були-б певно пішли инші. У Львові являєть ся старий гофрат Добрянський і працює над заведенєм ладу і суцїльної орґанізації партії. На скілько в тій роботї була рука заграничних чинників, се певно довго ще лишить ся невиясненим; певне те, що при повній байдужности народовців, при упадку духа серед них, при повнім майже зірваню звязків із Україною ся робота грозила великою небезпекою для нашої національної справи.

І ще один характерний факт тодїшньої ростїчі думок і змагань. У початку 80-их років приїздить до Львова Куліш, колишнє божище галицьких українофілів. Приїздить із хутора і голосить sui generis хуторну фільософію. "Тепер по містах на Вкраїні все драгоманівщина пішла. Треба махнути на них рукою. Тілько з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнїм українським духом." І Куліш зараз покватив ся подати нам зразки тої хуторної фільософії й поезії, та такі, що вся Україна тілько руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної фільософії. Він мав — чи від себе самого, чи від якого круга своїх однодумців, сего поки що не знаємо — місію заінїціованя згоди Русинів із Поляками. Певна річ, по своїй вдачі і по своїй минувшинї Куліш усего менше здібний був до ролї такого місіонера. Він мав у собі всї дані для того, щоб зробити ся пророком, головою секти або ґенералом, але зовсїм не мав здібности педаґоґа, яким до певної міри мусить бути кождий полїтик і орґанізатор мас. А до того-ж він приїхав до Галичини мов місіонер до краю Ботокудів, не знаючи нї мови нї звичаїв нї настроїв місцевих. То-б то, мову в буквальнім значінню він знав, але язик його ідей, поглядів і вірувань, спосіб його думаня і міркованя був так відмінний від того, до чого привикли Галичани, що справдї можна було твердити: ті люди розмовляють із Кулїшем, але анї вони не розуміють його, анї він їх. І далї: Куліш думав погодити Русинів із Поляками, і вибрав до сего найменше відповідну хвилю, найменше відповідну аргументацію, найменше відповідних посередників. Хвиля була така, що Поляки власне готували ся при помочи Змартихвстанців під кермою Ка-

лїнки довершити діла, яке при кінці XVI. в. не вдалось Потієви й Рагозї, а при кінці XVII. в. Шумлянському, тоб-то за посередництвом скріпленя релїгійної унії й надиханя її католицьким духом скріпити звязок Русинів із Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в соймі: на інтернат Змартвихвстанців ухвалив Сойм давати річно по 10,000 р., і на пропозицію Качали: вибирайте війну або мир із Русинами, без ваганя вибрав війну. В хвилї, коли Кулїш друкував у Львові свою злопамятну "Крашанку", в Римі виготовляв ся декрет, яким одинокий руський духовний закон Василіянський віддавано під заряд Єзуїтів для переведеня його реформи. Чоловік хоч дрібку тямучий у галицько-руських і загально-українських справах мусїв би був радити Русинам способи оборони, способи підвигненя з важкого пригнобленя по сей і по той бік Збруча. Але Кулїш давно жив у царстві своїх власних мрій, віддїлений китайським муром від житя й інтересів рідного народа, на який він умів дивити ся тілько крізь окуляри односторонно дібраних і кепсько перетравлених історичних документів. "Народе без путя, без чести і поваги" — так обертав ся він до того народа, рекомендуючи йому европейську культуру як антідот до гидкого гайдамацтва, що буцїм то було змістом усеї його дотеперішньої історії. А практично взявши та европейська культура в Галичинї мала насадити ся в такій формі, щоб Русини признали знов своїми натуральними панами внуків колишніх "культурників" Сапіг, Жолкевських та Чарторийських, а ті пани за се мали стати на чолї нового національного руського руху. Хоч і як фантастичною може видавати ся нам така думка, а про те не підлягає нїякому сумнївови, що вона була у Кулїша і у тих, що пертрактували з ним у Львові. Та не досить того: ся думка, як побачимо далї, виринала ще кілька разів у ріжних формах серед певних польських сфер і остаточно сплодила факт — один із найсумнїйших фактів у історії нашого національного розвою — т. зв. нову еру.

Кулїш розмовляв у Львові де з ким із народовців, але очевидячки не силкував ся дійти з ними до порозуміня, хоча думки подібні до його думок були і де в кого з них. Бодай про Володимира Барвінського мусимо се сказати. Його лист до Дра Червінського, опублїкований сим остатнїм із пропусками в "Gazecie Narodowej", не без причини назвав Драгоманов "за-

біганєм у табор історичної Польщі." Спеціяльно шляхті польській, оселеній на Руси, готов був Барвінський робити значні соціяльні концесії, щоб привести її до руської національности; се я знаю з уст пок. кн. Романа Чарторийського, з яким Барвінський у тій справі провадив переписку. Та про те Куліш не зійшов ся з Барвінським — очевидно з чисто особистих причин. Натомість його довірє здобув собі чоловік належний душею більше до москвофільської, ніж до українофільської партії, згаданий уже Ів. Ем. Левицький. Він мав бути редактором задуманої Кулішем угодової ґазети "Хутір", був найблизшим свідком переговорів ведених між Кулішем і деякими польськими панами, і розуміється ся, швидко потім, коли всї ті пляни розбили ся, поспішив ся продати свої відомости і Кулішеві рукописи — редакції "Варшавського Дневника". Ся остатня проба полїтичної акції, ведена крайне безтямно, не переконала Куліша, що він помиляв ся, а тілько відібрала йому охоту до дальших експериментів у тім роді.

Додаймо до того крайне аґресивне, нетолєрантне та підзорливе становище Поляків у Галичинї проти Русинів! У Львові завязують ся польські товариства і консорції з виразною метою польонїзувати Русинів, уживаючи для сего на разї навіть руської мови. В Коломиї виходить з такою метою "Świtło" руський часопис латинськими літерами. Латинське духовенство, а спеціяльно Єзуіти, устроюють у східній Галичинї духовні місії серед Русинів і нїби для охорони народу від шизми силкують ся перетягати його до латинства і до польської народности. Польська праса устами одного з найвиднїйших своїх публїцистів проголошує супроти Русинів девізу: —

"Pal go w łeb maczugą, niech się nie męczy długo!"

Той сам публїцист, Генрик Ясеньский із Раштовець, признає ся прилюдно: —

"Gdybym był prokuratorem, tobym wszystkie pisma ruskie konfiskował raz za razem, a potem da capo al fine".

І се був лїберал! Консерватист Созаньский підчас процесу соціялїстів. і Ян Лям, лїберальний публїцист польський підчас процесу Ольги Грабар — оба радили судови вішати обвинуваченых Русинів, не дожидаючи, чи покажуть ся вони справді винуватими.

І орґани правительства не могли охоронити ся від впливу польської публичної опінії, особливо коли їм довело ся мати

дїло з явищами новими, доси нечуваними на галицькій Руси. Пригадаймо ті сотки ревізій відбутих по цїлій Галичинї з нагоди перших соціялїстичних процесів, а потім із нагоди москвофільського процесу. Пригадаймо ті переслїдуваня, які терпіли руські селяни, що засновували перші читальнї, ті тяганя до урядів полїтичних і ненастанні ревізії жандармів у читальнях, забираня і конфіскованя найневиннїйших брошур, розвязуваня читалень і арештованя та транспорти в кайданах їх основателїв! Навіть руські консисторії не оперли ся впливови того польського духа; покійний Малиновський писав і собі-ж курренди проти народніх читалень, поручаючи священикам допускати до їх істнованя тілько там, де можуть мати цїлковиту певність, що читальня буде абсолютно підлягати їх волї; коли нї, то лїпше, щоб читальнї в селї не було, нїж має вона зробити ся розсадником яких будь ворожих релїґії й державі ідей.

Отсе було те поле, на якім приходило ся ставити перші кроки тій "Молодій Україні", про яку я згадав висше. Не диво, що ті перші кроки несмілі й непевні. Дїячі нового поколїня не вискочили в повнім оружю на сцену, мов Атена з Зевесової голови. Вони були дїтьми своєї епохи, дїтьми української або галицько-руської суспільности, і мусїли також у більшій або меншій мірі — відповідно до своїх індівідуальних сил і обставин — підлягати основним течіям тої суспільности. Згадані тут некорисні обставини й події ріжно впливали на сих дїячів; не треба думати, що обставини виключно спиняли їх; навпаки, дуже часто вони викликали надмірно різкі тони, острі або й несправедливі напади, надто загальні осуди, надто абстрактні погляди. Се так усе буває: надто великий тиск викликає у сильного сильний відрух, а у слабого голосний, різкий крик.

III.

Як для лїкаря нема нїчого приємнїйшого понад слїдженє, як хорий звільна приходить до здоровля, як у нього вертає орґанїчне тепло, обіг крови наближає ся до правильної норми, появляє ся апетит, вертає блиск очий і здорова краска на лиці, а там починають прибувати сили, росте бажанє руху, — так і для історика нема нїчого приємнїйшого, як слїдити реґенера-

ційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригнобленя звільна, але постійно двигає ся до нормального житя. В остатніх 20 літах XIX віку ми пережили такий процес. Може він діжде ся свойого історика більш обєктивного і з ширшим поглядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим то я можу дати тілько деякі матеріяли для такого будучого історика, можу нашкіцувати поодинокі фази того процесу радше способом мемуариста, і так, як вони представляють ся мені тепер, по 20 літах, коли многе тодї неясне прояснило ся, многе, що тодї збуджувало пристрасти, тепер пережилось і давно похоронене; не одно, що тодї вважало ся метою, тепер являєть ся тілько милевим стовпом на безконечнім шляху людського розвою.

Як усяка доба застою і пригнобленя має в собі зароди нового руху, нових сил, що чекають тілько нагоди, щоб розвернути ся і проявити себе, — так було і з представленою висше добою нашого національного застою та розбитя. Ініціяторами нового руху були, по части проти власної волї, по трохи навіть дїячі реакції у нас і в Росії. Удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людий і зробив те, що вони не потонули в морі російської наукй й публїцистики, але винесли українське слово на широку европейську арену, і присвятивши свої сили науковій і публїцістичній праці на українській мові, дали українській лїтературі ряд книжок високої стійности, а рівночасно привчили европейську і спеціяльно російську публїку прислухувати ся аргументам та бажаням Українців. Ся перша українська еміґрація в Европу відограла немаловажну ролю в розвою вільнолюбних ідей у всїй Росії; особливо писаня М. Драгоманова мали в своїм часї велику вагу і не стратили ще й доси великої вартости. Та для нас Українців більше значіня від його програмових та політичних праць мали його критичні статї, його звістки подавані про наше письменство в заграничні лїтератури, його чисто наукові історичні, історико-лїтературні та фолькльорні працї. Майже кожда з тих праць кидала нове світло на нашу минувшину, відкривала нові горізонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людий, розуміти й поважати їх. Уся його дїяльність була одною великою проповідю невтомної праці для добра і піддвигненя рідного народа. Та

що було характерне у нього і що лютило його противників, се його тверезий, ясний, троха скептичний ум, ворог усякої фальшивости і неутральности, се той його погляд звернений усе на сущне, основне і практичне. Зарівно Галичанам, у котрих доживала свого віку польська романтика підмішана нїмецькою сентиментальністю і Кулїшівським бомбастом, як і Українцям, привиклим годувати ся широкими "общелюдськими" фразами та загальниками нахапаними з російських журналів, той скептіцізм Драгоманова, його гризкий гумор і його многостороннє, солїдне знанє аж надто часто бували невигідні. Аж надто часто противники не вміли чи не хотїли в тім різкім та невмолимім полємістї добачити горячого серця, що болїло над сумним станом рідного краю. Він був немов той огонь: хто наближав ся до нього необережно мусїв попектись, і тодї забував про те животворне тепло і світло, що йшло від нього.

Драгоманов не був одиноким українським еміґрантом у серцї Европи. Обік нього працювали довше або коротше ще деякі; назву з них лише Серґія Подолинського, автора двох цїнних книжок "Житя й здоровля людей на Вкраїнї" та "Ремесла і хвабрики ва Вкраїнї", і кількох наукових праць друкованих по нїмецьки і по французьки, а також Хведора Вовка, що був співробітником женевської "Громади", пізнїйше написав ряд цїнних статей про українських козаків у Добруджі та про Болтарів, а тепер живучи в Парижі, належить до видних співробітників ріжних археольоґічних і фольклорних видань, написав найлїпшу доси студію про славянські весїльні обряди й пісні з особливою увагою на українські, і редаґує "Етнольоґічні матеріяли", видавані Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові.

Правда, ся еміґрація, хоч невеличка, але зложена з людий виємково здібних, не мала такого значіня для розвою України, якого можна було надіяти ся і яке свойого часу мала прим. еміґрація Герцена або навіть Бакуніна та Оґарьова. Українська нація не була ще дозріла до того, щоб мати і вдержувати в Европі свою амбасаду. Еміґранти не знаходили в рідним краю ані такої масової сімпатії, ані такої підмоги, на які могли числити і які були потрібні для успіха їх діла. Навпаки, обставини зложили ся так, що майже від перших кроків еміґрантів за границею їх дороги розходили ся з тою дорогою, куди йшла світлїйша часть їх товаришів у краю. Розпочавши свою

еміґраційну публіцистику в Відні, Драгоманов швидко і не зовсім обдумано переніс її до Женеви. Се значило не тільки географічне, але й ідеїне віддаленє: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і в Відні, Драгоманов у Швайцарії робить ся соціялістом-анархістом і силкуєть ся на тім соціялістичним анархізмі покласти підвалину нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні ані в Галичині не було розуміня: в Галичині вони були по просту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміґрація сама собі підривала коріне; ідеї висловлювані в "Громаді" були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб яка будь більше ґрупа чи громада могла запалитися до них. "Громада" виходила неправильно і залягала на складі в Женеві. Правительства не тілько в Росії, але і в Австрії, користаючи з радікально-анархістичних термінів, заборонювали виданє, конфіскували книжки з почти; пересилка задля обєму книжок була непрактична, майже неможлива, і по кількох томах виданє упало і кружок еміґрантів розбив ся.

Тим часом у Галичині відбувала ся цікава еволюція — правда, на разї в невеликім кружку молодїжи. По части через Київ, а по части з Відня, а то й безпосередно з Ціріха, Льондона й инших центрів прогресівного руху доходили сюди імпульси нового житя. Горяча проповідь Драгоманова, ведена крім друкованого слова також при помочи оживленої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити Галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеольогії і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народа, на застій у полїтичнім житю, на неуцтво й поверховість світочів і проводирів Галицької Руси; як із найтяжшим ворогом воював із привичним у нас крутійством, породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не докопав ся в їх душі до живого й болючого. Його статї й листи, то були для значного числа Галичан мов удари батога; вони пекли й болїли, часто трафляли невинуватих, бували несправедливі, але завсїгди змушували до думаня, до входженя в глуб справи, до обрахунку з власним сумлінем. Непедагогічний у деталях сей метод був чудово відповідний власне до розбурканя грубошкірої, лїнивої та байдужної рутенської натури.

Був час, коли у нас уважали, а певно ще й доси дехто вва-

жає Драгоманова пропаґатором соціялїзму галицько-руської молодїжи. Такий погляд зовсїм несправедливий; се видно з тої частки його переписки з деякими Галичанами, яку доси опубліковано; се ще лїпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статях до соціялїзму й соціялїстичних теорій Драгоманов доторкав ся дуже рідко, завсїгди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталї. Навпаки, він не раз остерігав молодших; горячих соціялїстів не надто доймати віри соціяль-демократичним конструкціям будущини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілости. Отже не соціялїстичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної части нашої суспільности, а власне його пропаґанда, що так скажу, одноцїльности людської одиниці, пропаґанда щирости, простоти й постійности в сповнюваню принятих на себе обовязків, явного й рішучого висловлюваня своїх переконань і поступуваня згідного з тими переконанями. Отсї майже чисто етичні прінціпи, то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої реґенерації. Присоромлені показом своєї ігноранції в справі загально - людської освіти, болюче захоплені драгоманівським поглядом про обовязки інтелїґентного чоловіка супроти маси робучого народа, деякі молоді Галичани кинули ся до праці. Вони хапали відки могли матеріял, щоб виробити собі як мога суцїльний світогляд, читали, сперечали ся, сварили ся і знов сходили ся. Нараз на полїтичні процеси, де їх охрещують офіціяльно назвою соціялїстів і як таких засуджують при помочи юридичних кручків і непорозумінь, яким нині годі підібрати відповідну назву. Тілько в часї процесу і по процесї дехто з тих людий знайомить ся докладнїйше з соціялїстичними теоріями. Наслїдком процесів викинені, фактично виелїміновані з руської суспільности, переляканої нечуваною появою "соціялістів" на галицько-руськім ґрунтї, вони з легкомисністю молодиків і з запалом людий, що не мають нїчого більше до страченя, кидають горячий визов у очи суспільности. Таким визовом було розпочате 1878 р., видане "Громадського Друга". Майже кождий вірш, кожда повість, кожда статя аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди

в різкій формі висловлювано думки доси у нас нечувані, єретичні, беззаконні. Поліція старала ся охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журнала за значну часть поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскати, а в кінці виточив субєктивний процес видавцеви і за одну повістку, яку би нині можна видрукувати спокійно без вичеркуваня хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми. Чуючи себе не в силї після недавнього процесу видержати ще й те тюремне заключенє, редактор виїхав до Женеви і виданє, вже й без того зруйноване конфіскатами, упало.

Але рух викликаний процесами і тим невдалим видавництвом, не втихав. Дехто із співробітників "Громадського Друга" в спілцї з гуртом молодїжи взяли ся продовжати розпочате дїло в иншій формі. Публїковано невеличкими брошурками переклади европейських ученых і поетів, де порушувано питаня доси непривичні, а то й страшні Галичанам: дарвінїзм, свобідна критика, авторітет у вихованю і т. и. Рівночасно один із старшої ґенерації, д. Романчук, розпочав видавництво популярної ґазети "Батьківщина". Хоча видавець належав до найвиднїйших старших українофілів, але в його ґазетї українофілського в старім смаку не було майже нїчого. Правопис етімольоґічний, про Україну, козаків, гайдамаків, загалом про "славну минувшину" і "народні святощі" майже анї слова; натомість тверезе, просте слово до селян про їх насущні справи, про те, що дїєть ся довкола них, у краю, в державі; деколи редакція не бояла ся сказати й острійшого (на скілько се тодї можна було) слова осуду на тих, хто робив кривди народови, без огляду на те, чи се були свої, чи чужі, — все те робило "Батьківщину" перших років появою незвичайно цїкавою и сімпатичною. Не диво, що Драгоманов у Женеві хвалив ї; цїкавійше те, що в Галичинї дехто з прихильників реакції бачив у ній ненависний дух Драгоманова і відгомін богохульних дописий "Громадського Друга", хоча редактор не був анї соціялїстом, анї радікалом, а тілько попробував чесно і щиро робити своє дїло — говорити народови те, що знав і думав. Треба пригадати собі ті часи і той ентузіязм, який будили нумери "Батьківщини" по наших селах. Від часів перших річників Наумовичевої "Науки" наші селяни не чули такого простого, ясного і симпатією навіяного слова; а про полїтичні та гро-

мадські справи Наумович ніколи не говорив так ясно й сміло. Тож не диво, що "Батьківщина" робила всюди велике вражінє; її дожидали люди цїлими гуртами геть за селом, визираючи посланця, що мав принести нумер із почти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цїлою зібраною громадою, що слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад забувала про їду й недільний відпочинок. Її слово було святе; кожда громада, де було хоч кілька людий живійшої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в "Батьківщині" свої громадські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у "Батьківщині", і то звісток майже виключно писаних селянами, там люди ходили мов осоромлені на цїле сусїдство, на весь край. Зерна духового житя, політичної і національної свідомости, кинені "Батьківщиною" під наші вбогі сїльські стріхи, треба вважати одним із найцїннїйших здобутків нашого відродженя. Вони прінесли вже й не перестають і доси приносити свої плоди.

Ще один важний факт став ся в ту пору, щоб доповнити немов демаркаційну лїнїю на вступі в нову фазу нашого народнього житя. Се було перше всенароднє віче, скликане В. Барвінським до Львова в осени 1880 р., в соті роковини вступленя на престол цїсаря Йосифа II. Правда, сама нагода для скликаня сего віча була рутенська і далека від насущних інтересів нашого народа. Так само рутенське було переведенє самого віча: ряд безконечно довгих рефератів, виголошених матадорами обох партій. Ті реферати, всї випрацювані В. Барвінським, мали на собі визначну цїху його способу писаня: водяний і бомбастичний стиль, убожество змісту і неясність політичних думок. Над рефератами діскусії не було, предложені резолюції ухвалено, і тілько тоді, пізно вечером, дійшли до голосу деякі учасники, та й ті, очевидно більше втомлені, ніж порушені рефератами, обертали ся в сфері фразеольогії. В загалї віче замітне було хиба значним числом участників селян як доказ, що селянство цїкавить ся громадськими й політичними справами і бажає вчити ся й розуміти їх. Що віче з рештою не зробило вражіня в ширших кругах, доказує тиша, яка знов по тім запанувала на провінції аж до 1883 р., коли вже по смерти В. Барвінського, було устроєне друге віче — вже зовсїм із иншими думками, з иншим духом.

Тим часом від молодїжи — тої, що працювала при "Гро-

мадськім Друзї" і "Дрібній бібліотеці", — вийшов новий почин, навязати зносини з Україною, майже в повнї зірвані В. Барвінським і не піддержувані анї "Дїлом", анї "Батьківщиною", анї "Зорею". Се пробував учинити "Сьвіт". Дуже цїкаво порівняти його фізіономію з "Громадським Другом". Зміст "Сьвіта" був більше соціялїстичний, нїж зміст "Громадського Друга", але тон був уміркований і спокійний — і часопис уникав конфіскати, що тодї грозила на кождім кроцї. Але найголовнїйшою прикметою "Сьвіта" було те, що в ньому перший раз на ґрунтї прогресівних ідей зустріли ся Галичани, російські Українцї й українські еміґранти: Драгоманов, Вовк із одного, Коніський, Нечуй Левицький, Лиманський, Грінченко й инші з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радікальних елементів усеї України Руси. Вона не вдала ся — не з прінціпіяльних, а більше з особистих причин. Еміґранти, бачучи в "Сьвітї" участь російських Українців нелюбої їм фракції, відсунулись і Драгоманов приватно назвав "Сьвіт" галицькою помийницею. Була вина й з боку редакції — формалїстичної, інертної і мало чуткої до дїйсного житя та його проявів. "Сьвіт" мав фізіономію якусь академічну, абстрактну, ґоворив про річи далекі: історію погляду на звірів, історію Ірляндії, історію лїтератури і т. д. Не обійшло ся без супротивленя з боку реакційної части суспільности. Москвофіли обкидали його болотом у "Московскихъ Вѣдомостяхъ" і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців зґрупованих при "Дѣлѣ" іронізувала над "землетрясцями"; публїка знеохочувала ся неправильним виходом чисел і мало пренумерувала ґазету; не витревавши двох лїт видане упало. Сей упадок був тяжший, нїж упадок "Ґромадського Друга". Бо коли той упав під ударами урядових переслїдувань, то "Сьвіт" загас серед байдужности публїки, задля розтїчи тих, що повинні були бути співробітниками.

Але жива сила ідей, розбуджених дотеперішньою еволюцією, була така, що не позволила заснути людям. Думки про нові порядки в житю, про обовязки людий супроти людий, про конечність науки й просвіти ширили ся з елементарною силою і попихали своїх прихильників до вишукуваня що-раз нових доріг для їх осущеня. Відносини самі собою пхали їх на дорогу компромісів — і ось починає ся ряд компромісових

проб у найріжнійших напрямах — проб, що заповняють собою весь час від 1882 до 1890 року і кінчать ся зовсім новим угрупованєм наших партій і літературних сил.

IV.

Я не думаю детально оповідати історії ріжнородних компромісових проб, які роблено у нас в часі від 1882 до 1900 р. Досить буде пригадати тільки важнійші факти і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій виростала наша тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, пановане Александра II. закінчило ся нечуваним доси розвоєм серед одної части російської суспільности революційних ідей. Правительство, бачилось, готово було до концесій для суспільности, щоб утихомирити ії; в повітрі почув ся легіт так званих Льоріс-Меліківських "вєяній". Україна вислала нейенергічнійших, високо-талановитих своїх синів у боротьбу з абсолютізмом. З одного боку Желябов, Кибальчич, Лизогуб, Ковалевський і многі-многі инші несли на собі тягар т. зв. террористичної боротьби; з другого боку репрезентанти українських земств у Чернигові, Катеринославі, Полтаві підносили голос домагаючи ся розширеня горожанських прав, довершеня реформ. Українські еміґранти, головно Драгоманов, усею силою поперли той суспільний рух до вибореня конституції в Росії. В Женеві повстала і якийсь час була редаґована Драгомановом ґазета "Вольное Слово", без сумніву обік Герценового "Колокола" перших років найліпше, найсеріознійше з еміґраційних російських видань. Провідною думкою сего і по його впадку видаваного якийсь час також при співудїлї Драгоманова журнала "Свободная Россія" було: попхнути земства в перший ряд борців за увільненє Росії від абсолютізму, вияснити розумнійшим людям із урядового табору конечність концесій у конституційнім дусї для самого державного інтересу, і в кінцї вияснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускали ся, ігноруючи маси невеликоруських народностий і зробивши боротьбу за конституцію не всенародньою, а якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Александра II., підтяла й надії на дароване конституції з доброї волї царя. Новий

царь Александер III. по короткім ваганю розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; останній н-р "Вольного Слова" кінчив ся заявою, що редакція "ожидала полученія важныхъ для нея извѣстій изъ Россіи", та не одержавши з незвісних їй причин нічого припиняє видане, надрукувавши ті матеріяли, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розуміють ся, по коронації видане вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тілько революційні, але й конституційні парістки в Росії були розбиті й розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціяльно на Вкраїні, в тамошніх інтеліґентних громадах бачимо упадок духа. Проклямовано так звану "неполітичну культурну працю"; українська етнографія, історія и археольоґія стали пожаданим захистом для людий, що в перед сягали думками дуже глубоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально - російського лібералізму се була велика шкода сей упадок політичного духа. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяня і повільного росту нового українства, пору отверезіня Українців від шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів "Кіевской Старины", виданих за час тих важких років не менше показний ряд праць про Україну, її минувшину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем, Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубєвим і многими иншими, щоб переконати ся, що в тих роках ішла дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом. Драгоманов, вихований у инших обставинах, палаючи бажанем політичного руху й боротьби, не все міг відповідно оцінити вагу тої праці; між ним і його давніми товаришами відносини робили ся чим раз більше натягнені, і в кінці, коли Драгоманов на перекір Українцям приступив у Женеві до виданя поезій Шевченка стереотиповим способом, Українці відмовили йому підмоги на се видане і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжший удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоровлє і, можна сказати, загнав його в могилу. А про те сей

розрив був зовсім природний; се було банкротство "общерусизму на українськім ґрунті", і Драгоманов, що почував себе в першій лінії Росіянином, а тілько в другій Українцем, перший упав його жертвою.

Тим часом у Галичині справи йшли зовсім у иншим напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтеліґенти, а за ними й молодіж, усували ся від політики і заглублювали ся в студії предметів більш або менше далеких від злоби дня, в Галичині серед Русинів політичні інтереси розширювали ся, чим раз більше ставало інтеліґенції охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього чорно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив троха повітре; галицьке москвофільство було змушене виступити перед світом без маски, і показало ся в цілій своїй обридливій наготі. Його проводирі заманіфестували себе на процесі людьми без характеру, без цівільної відваги, без етичних прінціпів, і хоча юридично беручи процес випав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з нього розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і пятнувати москвофільство, як патольоґічний обяв у нашім житю. Правда, Барвінський, а тим менше народовецька громада не важили ся ще витягати дальші консеквенції з сеї заяви, і боротьба з москвофільством затихла знов. За те з другого боку ся громада зачала шукати стичности з тими репрезентантами молодшої ґенерації, які доси наслідком давнійших процесів були під національною екскомунікою. Притягти сих людий до праці під спільним стягом уже давнійше радили деякі далекоглядніїші: Танячкевич, Устіянович, а в лоні громади за сим обстоював сістематично Дамян Гладилович, також одинокий і непохитний прихильник думки про конечність сістематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Барвінського змусила громаду піти на компроміс; редакція "Дѣла" отворила ся бодай для деяких із тих людий. Вони внесли в ґазету нове житє і молодечий запал, а також далеко більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толєрувати В. Барвінський. Показало ся що "Дѣло" не стратило на тім, а народня справа виграла. В краю почало ся нечуване доси оживленє; до "Дѣла" поплили прегарні кореспонденції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична ґазета в Галичині. Скликане в 1883 р.

друге всенародне віче у Львові було величавою народньою маніфестацією, а виголошені на нім реферати зробили величезне вражінє. Тут у перве без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано краєву й державну господарку в Галичині та показано стан руського народа серед тої господарки. І хоча позітівні жаданя, висловлені на вічу, були скромні, то власне ся критична часть була чимось нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сего віча починає ся цілий ряд віч по провінції, починають ся перші полїтичні збори по селах; аргументи, факти, і цифри зібрані в рефератах львівського віча, роблять ся арсеналом, відки беруть своє оружє провінціяльні референти. Польська преса, що попередила те віче кпинами і погрозами "Policzymy was!" по вічу казила ся з лютости.

Розколисаний рух ішов далї й далї. Повстає у Львові "Народна Торговля" — знов інстітуція, якої не мали тодї й доси не мають Поляки. Читальнї по селах, проломавши перші леди, повстають чим раз численнїйше; між священниками виявляють ся формальні місіонарі читалень, що закладають їх де тілько можна. По містах і місточках повстають руські полїтичні товариства; на всїх полях видно у Русинів якийсь приплив сили, відваги, охоти до працї. Руська академічна молодїж устроює ґреміяльні мандрівки по краю, щоб знайомити ся з ріжними околицями, з народом, з інтелїґенцією. В самім академічнім товаристві замість карт бачимо тепер оживлений науковий рух: повстають спеціяльні кружки, читають ся відчити, ведуть ся діскусії; давня байдужність та цінїчна скептичність уступає місця серіозному поглядови на житє і завзятю до працї.

І на полї чисто-літературнім бачимо рівночасно прояви компромісу. Партицький відкриває сторінки "Зорі" для декого з "виклятих", а за сим одним звільна входять инші, приходять і Українцї — знов попереду усїх Кониський. Правда, індівідуальність Партицького — різка, самовільна й нерівна, не позвбляла йому поставити "Зорю" на становищі загальнонароднього органа; доки він був редактором, вона мусїла мати на собі печать його духа. І він завалював її річники своїми фантастичними дослїдами над "Словом о полку Игоревѣ" або витягами з повісти Верна і вибирав та перекладав із инших газет та з Київської Старини найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важні дрібниці. Та про те в "Зорѣ" чути

було від 1883 р., повів нового духа. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в "Бібліотеці найзнаменитших повістей" при "Дѣлѣ", де публіковано таке дрантє, як "В обороні чести" Раймунда або "Гроші і праця" Дяка Адама (в нечувано кепським перекладі), годі було знайти місце для "Мертвих Душ" Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладиловича. Але компроміс нових елементів із старими трівав не довго. Ріжні причини збільшували взаїмне недовіре; досить було малозначного факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталю вмер Нарольський, старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появив ся у нас новий, соціялістичний рух, він пристав до нього, писав дописи до "Громадського Друга" і листував ся з його редакцією. Приїхавши до Львова лічити ся, завіщав своїому брату поховати його без участи духовенства. Бувший редактор "Громадського Друга" і дехто з молодіжи взяли участь у похороні і заспівали над могилою "Ще не вмерла Україна". І москвофіли і народовці підняли із за сего великий ґвалт, лаяли "земле трясців-радікалів", буцім то вони навмисно зробили демонстрацію проти духовенства, провожали Нарольского на кладовище з циґарами в устах і т. д. Почало ся знов "еліміноване" молодих. "Зоря", яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імени Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунено з редакції "Дѣла", якого редактором лишив ся бувший редактор "Сьвіта", позбувши ся своїх колишніх радікальних поглядів. Молодим прийшло ся заробляти на житє кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурзі, але й тут було лихо. Бо хоча ті кореспонденції у-перве знайомили між иншим навіть ширший загал Українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожда з тих кореспонденцій викликала окрики обурения. Непривичні до прилюдної критики, до обговорюваня своїх дїлань у постороннїх ґазетах руські Галичани злили ся; взаїмне роздразненє змагало ся, ріжниці поглядів зарисовували ся чим раз виразнійше.

Скінчило ся тим, що молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими, перенесли свою дїяльність до польських часописів, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перший

плян нову думку: можність компромісу і спільної праці радікальних і поступових елєментів руських і польських для осягненя спільної цїли — побореня шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямах іде праця тих Русинів серед Поляків: вони підготовляють серед львівських робітників і інтелїґентів матеріял, із якого швидко потім виросла з'орґанїзована Дашиньским соціяльна демократія, а з другого боку попихають декого з народолюбних Поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигненя польської людової партії, надіючи ся в одній і другій із тих орґанїзацій знайти підпору для свободолюбних змагань руської молодшої ґенерації. Треба було цїлих десятьох лїт часу, треба було, щоб переконати тих руських ідеалїстів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочи і що тілько сїючи на власній ниві можна доробити ся власного хлїба.

V.

Перейдїмо тепер на поле лїтератури і гляньмо, як відбили ся на ньому схарактеризовані тут духові течії.

Наша лїтературна продукція нїколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її по троха цензура, а по троха конкуренція богатої, високо розвитої російської лїтератури. Освоєні від шкільної лави з тою лїтературою Українці привикли все мірити її мірою; на инші лїтератури, навіть на польську й нїмецьку, вони дивили ся з маловаженєм; обертаючи ся в сфері думок утертих у російській журнальній критиці, вони в осуджуваню своєї лїтератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій иншій лїтературі моглиб були заняти видне місце, особливо галицькі письменники, збуджували серед Українців лише сміх і глузуванє, а найбільш толєрантні відмовляли їм усякої вартости задля їх язика.

В Галичинї було ще гірше. Руська публїка, переважно духовна, вихована в схолястичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теольоґічного та догматичного способу думаня, була зовсїм незнайома з новійшою лїтературою. "Нїмецька лїтература для мене кінчить ся Шіллєром і Ґете", — говорив менї один із редакторів "Зорі". Одні вважали лїтературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкости й

забавности. Для инших се мала бути школа панського житя й аристократичних манєр, і для того їх різало по душі всяке хоч крихітку різче змальоване дійсного житя, особливо хлопського. А всї разом уважали літературу за найпевнїйший спосіб до уморальненя народа, і для того вона повинна була представляти людий висших, взірцевих, таких, якими повинні бути всї, повинна вистерігати ся всяких неестетичних зворотів, тривіяльностий, грубіянств і обридливостий. І мова в літературних творах повинна бути добірна — не в змислї чистоти народньої мови, а власне в такім напрямі, щоб як найменше допускати до неї грубих, хлопських, вульґарних слів. Розуміє ся, що при тім фарисейськім вихованю, яке одержували у нас цїлі поколїня, межі того, що дозволене, а що недозволене в літературі, були страшенно тїсні й самовільні. Памятаю, що в редакції "Друга" прийшло було до завзятої сварки за слово "воловід", якого більшість редакторів — священичих синів — нїколи перед тим не чувала і не хотїла допустити в друк; аж видїл Товариства вдав ся в ту справу і рішив таки не допустити "воловода". Публїка, що позївала читаючи "Домну Розанду", "Дениса", "Повість без титулу" і т. и., але вдавала, що вони їй дуже подобають ся, почала кипіти гнївом, коли в друку почали появляти ся мої перші бориславські нариси. Кождий пренумерат ґазети у нас уважав себе не тілько пренумерантом і читачем, але й компетентним судією всего надрукованого в ґазетї чи книжцї, починаючи від правопису й язика, а кінчачи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобало ся йому, він уважав себе в праві дати вираз свойому обуреню, і то вираз як найдосаднїйший. Нумери "Друга", "Правди", "Громадського Друга", Сьвіта" й инших часописів вертали в редакцію украшені написами, яких коллєкція моглаб бути оздобою якої хочете епіґрафічної збірки. "Чи сказив ся?" запитував один пренумерант. "Не смійте мені присилати такої огидної макулятури!" гримав другий. "Возвращается обратнымъ шагомъ къ умалишеннымъ" — глаголав от писаня третїй. Кождий найменший деталь змальований у якій будь із нашого житя взятій повісти збуджував підозріваня, протести, рекрімінації. В однім із моїх бориславських оповідань згадано без особливої похвали про бориславського священника; зараз надходить протест від якогось знайомого теперішнього бориславского пароха: "Як ви смієте накидати ся на такого чесного і заслуже-

ного патріота і видумувати про нього небилиці?" Один із персонажів комедії Григорія Григорієвича "На добродійні цілі" мав імя припадком подібне до імени одного львівського патріота з під темної звізди — ого! вже пішла поговірка, що комедія — то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, авторови не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінєм літератури й її задач. Література мала бути по змозї вірним зображенєм житя, і то не мертвою фотографією, а образом огрітим власним чутєм автора, надиханим глубшою ідеєю. Переважно хлопські сини походженєм, соціялісти з переконаня, молоді письменники взяли ся малювати те житє, яке найліпше знали — сільське житє. Соціялістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житю контрастів і конфліктів потрібних для твору штуки, в світлї тої теорії набирали глубшого значіня тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили іділлями; що в сучаснім селї, на яке доси галицькі інтелїґенти дивили ся або очима нїмецької іділлї XVIII. віку, або очима проповідників тверезости та ощадности, молоді письменники віднаходили зовсїм несподївані фіґури й події. Тут були й пориви щирого чутя, такого чистого й високого не вважаючи на грубу форму, як і в першого лїпшого інтелїґента, і пориви жорстокости та дикости, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й проклятя, одним словом, були люди з таким богатим і рїжнородним світом думок та почувань, якого там доси не підозрівано. Молоді письменники не зупиняли ся перед нїякою драстичністю, перед зопсутєм і неморальністю, а декому здавало ся, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патольоґічні сторони житя. Появили ся в літературі якісь на пів дикі ідіоти, Циґани, Жиди, жебраки, арештанти — і всюди спосіб мальованя був однаковий, то значить, не шабльоновий; усюди автори силкували ся проникнути в глуб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходить ся, зрозуміти мотіви її поступованя.

Скілько крови напсували нашій публиці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного мальованя жи-

тя! Яких куріозних осудів були ми свідками! Моєї "Лесишиної челяди" не могли зрозуміти — не для того, щоб там були які загадки, а для того, що се "заповідає ся як ідилля, а кінчить ся дїдько знає як". Мойого "Муляря" редактор "Зорі" признав невартим друку для того, бо, мовляв, він такого факту ніколи не бачив, а мулярі по його думці найгірші пяниці. Одно оповіданє Кониського було надруковане до половини, а другу половину громадський синедріон признав неможливою і дав кому иншому доробити необразливий ні для кого конець. Коштовна повість Свидницького "Люборадські" могла бути поміщена в "Зорі" тілько з досить значними пропусками. Громадська цензура була в десятеро грізнїйша для авторів, ніж прокураторська, а львівська громада стояла під терорізмом провінціяльної публики, що не знаючи иншої літератури крім польсько-шляхетської або нїмецької сентиментальної в роді "Gartenlaube" та "Buch fuer Alle", тілько й ждала найменшої причини, щоб звернути нумер, зректи ся пренумерати, ще й вилаяти редактора. Певна річ, з нїмецькими та польськими редакціями ся публика не була така сміла, алеж бо вони не стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледво зводили кінці з кінцями, мусїли дорожити кождим пренумерантом, навіть хоч він платив пренумерату не надто точно.

Та не зважаючи на всї ті неприязні обставини наша література тих років видала декілька творів більшої вартости. Обік Нечуя Левицького, який у другій половині 70-их років осягнув вершок своєї літературної творчости, написавши "Миколу Джерю", "Кайдашеву сїмю" та "Бурлачку", на перший плян висунув ся Панас Мирний. Правда, літературна продукція сего письменника була якась припадкова, нерівна. Його повісти "Лихі люди" і "Хиба воли ревуть, як ясла повні" були опубліковані в Женеві ще при кінці 70-их років, а його "Повія" доси ще не скінчена. Се не позволило йому зробити на громаду такий вплив, якого можна було надіяти ся від його великого таланту. Друкованє в Женеві повістий, із котрих одна була вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнїсінько могли вийти в Австрії, було зовсім не мудрим дїлом і довело хиба до того, що обі повісти на довгі літа зробили ся творами забороненими і в Росії і в Австрії; більшої кривди годї було зробити їх авторови, який потім не здобув ся вже на такий широкий і могучий полет, як власне в тих повістях. Правда, "Повія"

виявляє всї добрі боки його великого таланту, але основною її хибою була зовсїм несуцїльна будова; се радше галєрія пишних малюнків, ніж одна повість: до надрукованих уже двох частий можна би додати ще дві, або десять, ad libitum; кожда для себе буде творити щось окреме і кожду треба оцїнювати окремо, — органїчної цїлости з них не буде.

Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунув ся в тих часах на перед, особливо в Галичинї, Олександер Кониський. Талант без порівнаня менший від обох попереднїх, неглубокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній, він мав у Галичинї далеко більше впливу від обох попереднїх письменників. Се був чоловік немов сотворений для перехідньої доби, для заповненя ріжних люк "zur Bevoelkerung der Wildnis", як каже Гайне. В потребі він умів бути і новелїстом і повістярем і драматиком, і поетом, і публїцистом, і сатириком, і істориком лїтератури, і критиком, і популярізатом потрібних відомостий. Його жива, палка вдача переймала ся всякими ідеями, але не держала ся їх довго. Він бував в рядах радікалів і в рядах їх противників. Одно тілько нїколи не покидало його, не зміняло ся у нього — почутє обовязку працювати для України і на користь її розвою. Його непоборно тягло все до публичної, громадської дїяльности. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєня в Росії, де задля ріжних причин він опинив ся поза кругом київської української громади, він у 80-тих роках переносить усю свою енергію на Галичину і відграє тут немаловажну ролю. Через його руки йде майже вся кореспонденція Галичан із Українцями: він силкуєть ся посередничити в Галичинї між старшою й молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагованя в Галичинї. З його ініціятиви і при його співробітництві повстає в Галичинї виданє "Руської історичної бібліотеки". Але головна вага лежить на його лїтературних творах друкованих у ту пору в Галичинї. Правда, найбільші з них, повісти "В гостях добре, дома лучше" і "Юрій Горовенко" з лїтературного погляду зовсїм невдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби мальованя певних суспільно-полїтичних течій серед нашої суспільности, того, що в Росії називали "ловить момент" і в чім незрівняним майстром був Тургенев. Кониський силкував ся в одній повісти змалювати нещасну еміграцію Галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева (в по-

вісти він називає ся Селех), а в Горовенку далеко близшу хвилю — революційного розпалу, що попередив добу реакції. Кониський, якого сімпатії колись, у недокінченій повісти "Семен Жук і його родичі" були по стороні прогресівної молодіжи, тут значно змінив становище і вважає революційну роботу нещастєм, подвійним нещастєм для України, але заразом нещастєм, що мусїло вирости з дикої самоволї російської адмінїстрації.

Артистично найцїннїйші оповіданя Кониського з українського народнього житя, короткі ескізи, писані з вервою й гумором, навіяні наївною нераз, звичайно неглубокою фільософією, та все таки висші від більшої части того, що продукувало ся у нас у Галичинї. Певна річ, Кониський анї у нас анї на Вкраїнї школи не зробив і глубокого слїду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його ріжностороння праця дуже богато причинили ся до засипаня тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинив ся богато до розворушеня думок у Галичині, призвичаїв публику до літератури хапаної, так сказати, по горячим слїдам житя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кождий; вони будили бажанє чогось лїпшого, охоту до емуляції. Се не був авторітет, що своєю силою пригнїтав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобуваня, хоч сам і не здобуває їх.

Одним із найцїкавійших наслїдків впливу Кониського в Галичинї була переміна, яка в другій половинї 80-их років доконала ся з одиноким на сю Україну літературним органом, "Зорею". Коли галицькі радікали були усунені від її редагованя, старша громада якийсь час пробувала редагувати її сама. Дїло не йшло на лад. До редагованя брали ся люди, що звичайно не мали понятя про редакторську техніку, самі не письменники, при тім обтяжені иншою фаховою працею, а в додатку люди тїсних поглядів, без артистичного смаку, що дивили ся на свою задачу механічно: аби склеїти нумер, зробити коректу і видати на час; а з чого склеєний нумер, се їм було байдуже. Очевидно йшло на те, що повторить ся історія з давньою "Правдою". Але історія не повторяє ся. Нові обставини, нові течії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людий — і серед письменників і серед публики, що не хотїли

вдоволити ся самим шлендріяном. Нові сили перли на перед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що жадали реформи; з Київа не переставав добивати ся її Кониський. І ось знайшов ся вихід. Редаґованє "Зорі" повірено чоловікови з молодшого поколїня, не скомпромітованому нїяким радікалїзмом полїтичним, але все таки радікальному в національнім поглядї і рішучому прихильникови духового поєднаня Українців з Галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технїкою, охочий до писаня листів, не заанґажований нї в які полїтичні суперечки, Василь Лукич — так звав себе в лїтературі новий редактор, Володимир Левицький — зумів притягти до "Зорі" майже всї виднїйші лїтературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішучо зірвав зі старомодним рутенством, яке не переводило ся і на жаль доси не перевело ся у старій львівській громадї. Певно, се йому дістало ся не без боротьби, але все таки він зумів поставити себе на стілько незалежно від громадських цензурних похопів, що "Зоря" зовсїм на перекір громадським інтенціям, зробила ся орґаном далеко більш українським, нїж галицьким. Не дивно, що се було перше галицьке виданє, яке здобуло собі в Росії значнїйший круг читачів і доходило в такі закутки, де доси навіть із наслуху не знали про істнованє українського руху в Галичинї. В тім фактї треба бачити велику заслугу Василя Лукича; "Зоря" під його редакцією у перве пробила китайський мур, який дїлив нас від широкої української громади. При тій нагодї показало ся, що й по найглухійших закутках України, присипане попелом офіціяльного обруценя, тлїє невигасле українське почутє, готове при кождім свобіднїйшім подуві спалахнути ясним полумям; показав ся факт, якого ми в Галичинї догадували ся, та який дехто з українських соціяльдемократів старав ся нам ґрунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передплатників "Зорі" на Українї, заборонила її, то зацїкавленя до українського слова не вбито, бажаня розвою рідної мови і лїтератури вже були розворушені, сїмя було киненє і швидко почало сходити.

Ще одну появу годить ся тут піднести, як доказ росту національної сили. Се була поява цїлої ґрупи жінок у нащим письменстві. До того часу на ниві нашої лїтератури виступала лиш одна жінка — Ганна Барвінок; авреоля, яка окружала імя

пані Марковички, в який бачили Марка Вовчка, була позичена, бож дійсним автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович*). У 80-их роках і на Вкраїні і в Галичині виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначають ся від разу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Лярісса Косачівна (Леся Українка), пані Василєвска (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька — все те імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший плян виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тілько на полі белєтристики, але робить ся також публіцісткою і піонєркою жіночого руху у нас, орґанізує жіноче товариство, агітує за подаванєм петицій в цілі розширеня жіночої освіти і жіночих прав, навязує зносини з жінками инших національностий, з Нїмками та Чешками, одним словом, силкуєть ся втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового европейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцістична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, вела ся може не досить сістематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіяла ся ініціяторка, але її літературна діяльність почала ся в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах "Перший вінок" належить до найкрасших і найбогатших змістом наших видань із того десятилітя. І хоча може не всї авторки, що зложили ся своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, про те для історика нашої культури і нашого національного відродженя ся книжка завсїгди буде дорогоцінною памяткою. В нїй мов у зеркалї малює ся і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелїґентного жіноцтва в давнїйшім часї, і перші початки та услівя нового руху, і сучасний економічний та соціяльний стан української жінки селянки й інтелїґентної, і почутя та ідеали жіночої молодїжи надиханої новими змаганями. Голоси жінок Галичанок і Українок переплїтають ся і зливають ся в одну гармонію; почутє дружности і духової близькости не ва-

*) Сей погляд невірний, та лишаю написане тоді без зміни як документ того часу. В нім стілько хиба правди, що пані Маркович у тих часах зовсім не виступала в нашім письменстві.

жаючи на політичні межі виявляєть ся досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще на стілько вироблене свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь сістематичний рух, не знижаючи ся по за рівень зазначений тим першим альманахом. Але факт, що воно у перве підняло ся на сей досить високий рівень, варт памяти. Не потребую ачейже доказувати вагу жіноцтва в розвою національної свідомости і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держить ся форми і вважає на форму, ніж мущини. Ідеї, погляди, уподобаня і привички, впоєні вихованєм, домашньою традицією, довше держать ся серед жіноцтва, ніж серед мущин. Наше жіноцтво до половини XIX. в. виростало без рідної традиції. В Росії воно від малку переймало ся московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загнїзджувала ся в українські домашні огнища там московська, тут польська псевдо-арістократичність, нехіть і нетолєранція до свого рідного, байдужність до українства. Той пагубний дух висисали з матїрнім молоком молоді поколїня української інтелїгенції. Поява цїлого ряду молодших Українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей була першим доказом, що національне почутє будить ся вже в самім ядрі українського народа, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізнїйше і найтяжше. Від тепер можна було надіяти ся кращого, швидшого росту нашого розвою — і ся надія, не зважаючи на всї переміни політичних констеляцій, не завела

VI.

В другій половинї 80-их років зайшли у нас і серед наших сусїдів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного житя. Була се пора політичного напруженя між Австрією і Нїмеччиною з одного, а Росією з другого боку, пора заснованя (з разу потайного) т. зв. потрійного союза для противваги Росії з одного і Франції з другого боку. З давна не довіряючи Полякам старий нїмецький канцлер Бісмарк повзяв справдї тевтонську думку, виперти польський елємент із східної Прусії й Познанщини. Розуміть ся, сего годї було доконати давнїми вандальськими способами, тим більше,

що Поляки були таки пруськими підданими і поки що не давали урядови ніяких причин до репресій, з виємком хиба тої, що не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множили ся в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлоп не був йому такий страшний, як польська шляхта. Усунути шляхту, викупити її маєтки і заселити їх Німцями, се видавало ся йому можливим до осягненя. Він знав, що значна часть шляхти задовжена, що польські пани і паничі люблять гуляще житє, і на сьому будував свій плян. Парлямент прихилив ся до сего пляну і ухвалив 100 мілїонів марок як основний фонд для кольонїзаційної комісії. Рівночасно через услужних своїх публіцістів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на схід: на Волині, на Вкраїні вони можуть набувати земські добра за дешеву ціну; там польська нація має непередавнені права, а в разї корисних обставин сильна Німеччина не мала би нїчого проти того, як би над Днїпром повстало самостійне Київське королївство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьогоднї видати ся декому сей проєкт, то все таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадувати ся за ним якогось реальнїйшого пляну. Чи мали в руках щось реальнїйшого Поляки, чи нї, сего поки що не знаємо; досить, що деякі з них справдї обернули свої очи на схід. Із закупуванєм дібр на правобічній Україні не йшло; сему на перешкоді став недавно перед тим за губернаторства Дрентельна випрацюваний Рудченком і потверджений царем закон, звернений виразно проти зросту польських лятіфундій на Вкраїні. Поляки попробували порозуміти ся з Українцями. Переговори вели ся в Київі. Але більшість Українців втягненех у ті переговори відсунула ся; до порозуміня з Поляками дійшла тілько невеличка ґрупка, до якої належав і Кониський. Які були пляни Поляків і на чім стали їх переговори з сею ґрупою, ми не знаємо. Досить, що в осени 1888 р. Кониський приїхав до Львова з пляном видавати ґазету і зґрупувати коло неї всякі можливі елєменти. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополї порозумів ся з Олександром Барвінським; у Львові запросив до співробітництва мене й Павлика, а також — що нас усїх здивувало — Драгоманова, який конче мав написати про-

грамову статю. Розуміють ся, анї передо мною, анї перед Павликом Кониський не звірював ся з того, що на нову газету гроші дають Поляки; таким самим способом він приєднав Олесницького, щоб дав фірму редакції. Швидко одначе ми завважили, що справа якась нечиста. Павлик від разу відмовив співробітництва; написану Драгомановим програмову статю опубліковано без його підпису як редакційну; я усунув ся, викинувши в одній статї ідею Київського королівства і бачучи, що ся статя, хоч була надрукована в "Правдї", була Кониському дуже неприємна. При "Правдї" лишив ся сам Кониський, а коли він швидко вернув до Київа, ведене її обняв Барвінський. З разу "Правда" виступала тілько завзято проти московщини, критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні й національні ідеї; але з часом почало чим раз виразнїйше випливати на верх якесь sui generis польонофільство, кокетоване з польською шляхтою і з австрійським правительством, якого початки я бачив у Кониського зараз по його приїздї до Львова. Я тілько пізнїйше довідав ся, що тут було обопільне порозуміне, що бодай одна — польська — сторона поступала тут з гарно обдуманим пляном, який можна би висловити нїмецькою приказкою: Reim dich oder ich fress dich. Русини повинні були піддати ся під польське верховодство, відновити зірвану історичним ходом полїтичну унїю, а нї, то їх треба було зломати розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожда думка про польсько-руську унїю викликає серед Русинів роздвоєне, повторив ся й сим разом. Зараз на першім кроцї, в Київі серед тамошньої української громади повстало роздвоєне, розбите, дезорганізація породжена взаїмним недовірем. Ще в більшій мірі се повторило ся в Галичинї, де силою полїтичних обставин у сю негідну гру втягнено широкі народнї маси, pro і contra розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з задоволенем присолювали рани, які Русини задавали одні одним.

Перший удар звернено в такий бік, що певно Кониський і його товариші, пактуючи з Поляками і втягаючи Драгоманова до співробітництва в "Працї", того й не надіяли ся. Рух серед галицьких Русинів і факт, що галицькі газети хоч сяк так доходили до Росії, зацїкавив був тамошнїх Українців. І старші й молодші Українцї почали бувати у Львові, зупиняли ся тут по кілька неділь, придивляли ся житю молодіжи, прислухува-

ли ся відчитам на університеті, оглядали руські інституції; дехто з укр. молодіжи брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодіжі по краю, і почав виробляти ся звичай, що з українських центрів, поперед усього з Київа, що року на громадський кошт висилано до Галичини двох-трьох здібнійших молодих людий, щоб знайомили ся з Галичиною і набирали ся патріотичного духа. Яку користь для нашого розвою могло мати розширенє таких живих зносин, як богато непорозумінь могло вирівняти ся в устній розмові, як богато відомостий могло обміняти ся по сей і по той бік кордону, — про се нема що й говорити. Се зрозуміли — борше може ніж самі Русини — тодішні польські верховоди. І ось 1889 р. уряд наложив руку на ті зносини: приїзжих Українців і Українок без ніякісінької причини арештовано; з ними разом арештовано кількох Галичан, зроблено без ніякої причини і ні за чим певним не шукаючи кількадесять ревізій по ріжних домах, і продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі не знайдено ніякісінької підстави для виточеня їм процесу. Галичан випущено на волю, а Українців також випущено, але велено їм забирати ся з Галичини і заказано їм вертати коли будь до сего краю. Правильні товариські зносини Галичан із Українцями від разу зроблено неможливими, бож нікому в Україні, де й своїх цікавих жандармів і арештів аж занадто досить, не хотіло ся бігати за границю, щоб у конституційній державі закоштувати тої самої патоки

Уже сей перший факт повинен був показати Русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від Русинів. Але Русин не даром — тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблисли в очах. У галицькім соймі засіла тоді у перве громадка незалежних, здібних і смілих Русинів. Користуючи ся нагодою сего безглуздого процесу вони зібрали найріжнійші кривди руського народа і внесли простору, богато мотівовану інтерпеляцію, де порушили й сей процес. На жаль порушили його як тілько можна найнещасливійше. Бо хоча суд, не вважаючи на десятинедільне слідство, кількадесять ревізій і много сот аркушів паперу записаних протоколами не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські посли, защитники тих підозрених, уважали потрібним як Пилат умити свої руки і сказати: "На скілько ті люди чим будь винуваті, ми зовсім не боронимо їх, а вповинаємо

ся тільки за зовсім невинними". Кілька місяців пізнійше автор, а властиво попсуй-майстер сеї інтерпеляції (первісний її проєкт був випрацюваний мною) проголосив у соймі так звану нову еру — акт для постороннього майже незрозумілий задля своєї азбучности й наівности, з якою там оперовано зовсім неозначеними й неясними загальниками, а при тім акт фатальний у своїх наслїдках для нашого полїтичного житя.

Та поки се стало ся, недавнї арештанти в порозуминю зі значнійшим кружком молодих Галичан заснували полїтично-лїтературний часопис "Народ", а в осени 1890 р. заснували радїкальну партію з метою: нести в народнї маси свідомість його економічних, полїтичних і національних інтересів, і публїцістично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури річи мала бути хлопською, була заснована без участи хлопів. Але засновники мали в собі стілько запалу, стілько віри в свої ідеали і стілько критичного зрозуминя того, що робило ся довкола них, що не сумнївали ся в успіх розпочатого ними дїла. І справдї, заснованє радїкальної партії стало ся початком небувалого у нас доси руху в народніх масах. Вічa, яких давнїйше бувала одно-двоє в роцї, тепер ішли раз за разом у рїжних повітах; звільна на перший плян почали виступати збори за запросинами, без контролї властий. В народнї маси кидано нечувані доси гасла: загальне голосованє, свобода друку, податкові та аґрарні реформи. Промови і реферати інтелїґентних проводирів, то були цїлі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появили ся прекрасні бесїдники, що поривали маси до ентузіязму; назви "радїкал", "радїкальна партія", хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймали ся серед народа; рівночасно з тим приймала ся й назва "руcько-українська", що стояла в титулї нової партії. Хоча народовцї раз у раз докоряли радїкалам, що вони нехтують націоналїзм — радїкали могли сміяти ся з тих докорів бачучи, як під стягом радїкалїзму стає власне найсвітлїйша і національно найсвідомійша часть руського селянства.

Повстанє і зріст радїкальної партії, а головно радїкального руху серед галицько-руського народа були останньою і мабуть найбільшою радістю в житю Драгоманова. Він жив уже тодї в Софії в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорий, засуджений на смерть, він із

молодечим жаром кинув ся до праці, писав невтомно статї для "Народа", популярні праці, полємічні замітки; написав цїлі дві книжки "Чудацькі думки" і "Листи на наддніпрянську Україну", де сістематично, з широким мотівованем викладав свої думки про національність і про способи праці над її піддвигненем.

Із України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його "Правдою" відходили чим раз більше на бік; сімпатії всїх світлїйших Українців були по сторонї радікального руху. На поклик Драгоманова обізвав ся дехто з готовістю нести й грошеву підмогу радікальним виданям; серед української молодїжи набирало ся чим раз більше таких, що запомагали видання своїми працями.

Та головну битву прийшло ся звести радікалїзмови на галицькім ґрунтї з т. зв. новою ерою. "Народ" безпощадно критикував сам акт і всї дальші енунціяції як новоерців, так і Поляків. Критика його гучним ехом лунала в народнїх масах. Становище радікалів супроти новоерців було улекшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках керму краєвого правлїня і супроти Русинів виступали в подвійній ролї — польських патріотів і австрійських урядників, ласкаво приймали руські заяви, жадали що кроку доказів щирости, а то просто поправи, а самі анї не думали в чім будь важнім змінити своє поступованє супроти Русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала в кінцї й самих батьків нової ери, що вони помилили ся; вони вернули з тої антінародньої дороги; лишив ся на нїй тілько Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слїдом уже зовсїм не з полїтичними, а з цінїчно обнаженими своєкористними намірами.

Не моє дїло оповідати дальші факти еволюції наших полїтичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і певно добре памятні кождому, хто інтересує ся нашим громадським житєм. Думаю, що сказаного доси вповнї досить для зрозуміня нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почутя в масах народа і в рядах інтелїґенції був причиною всїх отих хитань, роздвоєнь, нових ер, нових курсів і ріжнородних консолїдацій. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народнїх, інтелїґенція мусїла хитати ся як тростина на вітрі: одні ждали собі підмоги з Московщини, другі від міжнародньої, соціяльної революції, в кінцї третї по-

чали шукати помочи у Поляків. Гноблені економічно і упосліджувані соціяльно та політично маси народні кинулись еміґрувати — до Америки, до Росії, до Бразилії, до Канади, куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий агент. Роздвоєна політично новою ерою і новим курсом народолюбна інтеліґенція, не здобувши ані незалежности, ані політичного впливу, могла тілько заломувати руки, накликувати до згоди, або разом із радікалами йти в народні маси і піднимати їх словом та письмом до руху, до орґанізації, з метою — завойованя в своїй хаті своїх прав — хоч для потомків, коли не для себе.

Здавалось би, сітуація дуже сумна. А однакож се не було так. Наш народній орґанізм, перетримавши далеко страшнійшу крізу гнилого супокою і слїпої байдужности, тепер, у тім клекоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильнійших конфліктів, на диво ріс, скріплював ся. Відкись мов самі собою виринали нові сили, нові дороги виходу з сітуацій, здавалось би, безвихідних. Так і хотїло ся в таких разах, парафразуючи звісну мазурську поговірку, скрикнути: Pan Bóg łaskaw na Rusiny. Люди, здавалось би, тупі і безрадні, віднаходили в собі духа ініціятиви; люди заснічені і з натури тяжкі зривали ся до смілих і рішучих кроків. Правда, бувало й навпаки; многі знеохочували ся, хрунили. Але в народніх масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солїдарности. Кождий акт чи то панської самоволї, чи урядницького надужитя, чи хрунївства свого власного земляка не падав у тупу, нечутливу масу мов сливка в рідке болото, але будив гомін по всїм краю, викликав обуренє, діскусії, реакцію, — одним словом, ґрунт починав робити ся елястичний, маса оживала.

Певна річ, від тих початків до дійсного широкого, свідомого, масового житя ще далеко. Богато ще буде хитань, богато припливів і відпливів енергії, богато марних поривань і ґіркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все — школа житя, що без такої школи ніхто в світї не набирає сили ані досвіду. Обставини, серед яких нам приходить ся рости і вчити ся, виємково тяжкі й некорисні, але на те й лихо, щоб з ним бороти ся. Так і пригадують ся слова пок. Грицуняка, сказані на однім вічу: "Відай Пан Біг хоче з нас мати остру і добру сокиру, коли нас так твердо гартує".

VII.

Є в староруськім письменстві одно оповіданє про подорожного, що мандруючи на північ дійшов до високих і недоступних гір. Зупинивши ся тут він почув за горою дивний стук і крик і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лупали скалу. Ходячи попід височенну гірську стіну він вийшов на одну супротилежну гору і відси заглянув за неперехідну стіну. Побачив тут людий незвичайного вигляду, старшних і диких. Сотки їх заняті були працею коло лупаня скали; инші спочивали від роботи, а побачивши подорожного почали махати йому руками і ріжними знаками просити, щоб передав їм зелїзних знарядів, обіцюючи за них золото і дороге камінє. Але подорожний в пору пригадав собі, що се мабуть ті безбожні Ґоґи й Магоґи, яких загнав Александер Македонський за неперехідні гори і заклепав на довгі віки: коли вони, хоч і без залїзних знарядів, пробють гору і висиплють ся на наші краї, то покорять собі всю землю, і тоді настане конець світа. І подорожний — оповідає дальше леґенда — з великим страхом у серцї втїк від зловіщої гори і вернув назад до свойого краю.

Історія нашого українського національного руху в остатніх двох десятилїтях пригадує нам образ того заклепаного народа, змушеного пробивати велику, віковічну скалу, яка дїлить його від свобідних, повноправних, цівілїзованих націй, а при тім позбавленого найважнїйшого знаряду для сей працї — зелїза, себто національної свідомости, почутя солїдарности і невідлучного від неї почутя сили і віри в остаточний успіх. Скілько важкого зусиля! Скілько душевних і фізичних екзістенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й доси наші здобутки, осягнені нами результати в порівнаню до того, що за той час осягли наші сусїди, в порівнаню до тої конкуренції, яка на кождім кроцї грозить нам із їх боку!

Гляньмо поперед усього, що дїяло ся в російській Україні в 90-тих роках. Урядовий натиск против української мови тривав дальше. Указ 1876 р. не знесений і доси, та про те сама практика житя виробила в нїм дуже значні щерби. Перший і в культурно-історичнім значіню найважнїйший факт: повстав український театр. Годї тут оповідати історію його повстаня,

історію, що для постороннього слухача моглаб видавати ся фантастичною казкою. Аджеж той театр повстав і мусів виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусів і мусить доси вдавати з себе парість російського, то значить, кожде представленє мусить складати ся з штуки російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська штука мала стількож актів, що й українська; значить, більших, 4- або 5актових українських штук не можна би було й виставляти. Тепер сї вимоги обмежили ся на російську одноактівку, яка йде перед кождою українською штукою. Пригадаймо далї, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кождий губернїяльний сатрапа може заборонити, те, що позволив сатрапа сусїдньої губернії і дозволити те, що заборонив тамтой. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах, а тілько на кінцї добив ся дозволу грати в Одессї й Київі. А в самих персоналїях скілько цїкавого! Адже один із батьків нашого театру тілько завдяки всеукраїнській реакції звернув ся до української драматичної продукції: він був полїцийним комісарем, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнанє — і тут усміхнула ся йому українська Муза: Росія стратила полїцийного пристава, Україна зискала Карпенка Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Вкраїнї, треба все мати на оцї ті цензурні й адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускали ся переклади чужих драматичних творів — приходило ся творити свій власний репертуар, — і українська лїтература збогатила ся творами Кропивницького, Карпенка Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про инших менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм узятих із житя інтелїгенції, на тій підставі, що української інтелїгенції нема й не сміє бути — і українська драма мусїла зробити ся хлопською, сїльською, мусїла малювати українське село. Тілько в остатнїм часї цензура почала пускати драми з української історії — давнїйша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полекша, що допускає історичну драму, по моїй думцї вийшла

драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм з виємком "Сави Чалого" Карпенка знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сільських сцен, у великій мірі користував ся українською народньою піснею. Чудові українські пісні, артистично заведені в ноти такими майстрами, як Лисенко, Рубець і инші, здобули собі серце всеї Росії; вони для многих творили й творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживанє українських народніх пісень виродило ся в надуживанє; повстали штуки майже виключно зложені з пісень склеєних сяк так зовсім недоладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як "Пѣсни въ лицахъ" — ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співають ся. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі покутні трупи зводять те замилуванє до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури по за тою неприємною лушпиною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше як 50. Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тілько по всій Україні, але по всій широкій Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як общипаний і обмежений цензурними умовами, зробив ся предметом спекуляції ріжних антрепренерів, навіть Жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, се вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвиває ся не по якомусь обдуманому пляну, не завдяки таким чи иншим патріотичним змаганям, але тим, що відповідає живій потребі суспільности і в більшій або меншій мірі її естетичному смакови. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балаканя обрусителів про штучність українського руху, се пусті фрази; він доказує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли-б так само швидко й елементарно, коли-б їх не здержували зелізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджує ся польська приповідка: Większa jest dobroć Boska niż zawziętość ludzka. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і доси, але історія показала наглядно неможність

удержаня його в силї. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холєра, чума на худобу. Наслїдки страшної темноти і безрадности народнїх мас показали ся в упадку рільничої продукції, і зрості податкових недоборів, у так званих холєрних бунтах, у масовій еміґрації з найбільше плодючих українських губернїй. Навіть твердолоба російська адмінїстрація мусїла піти до голови по розум. Недостаточність російської обрусительної школи показала ся наглядно; сістематичне душенє всякої дїяльности, всякої ініціятиви серед суспільности почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, некучі потреби людности цензура почала пропускати українські популярні брошури, спершу лїкарського змісту: про холєру, про діфтеріт, про чуму рогатої худоби. Потім мінїстерство рільництва на перекір мінїстерству просвіти одобрило і поручисло надрукувати брошуру Чикаленка про хлїборобство. Вилом був зроблений. До цензури почали насилати чим раз більше українських популярних праць, белєтристики і науки; і хоч як немилосерно нївечила їх цензура забороняючи все, що тілько було лїпше, навіяне свобіднїйшим духом, то все таки всего заборонити було годї. Українські брошурки розходили ся сотками, тисячами, а з тим ішло в народ не тілько реальне знанє ріжних житєвих справ, але також те розумінє, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки й до науки.

Обік сеї популярної лїтератури, якої центрами в остатнїх роках були Чернигів, Київ, а по троха Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полї артистичної лїтератури. Правда, більша часть письменників, особливо талановитїйших і вільнодумнїйших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичинї. Але рівночасно бачимо змаганє тих письменників — проводити бодай дещо зі своїх творів через російську цензуру. А деякі майже нїчого не друкують за границею. До таких належать драматурґи Кропивницький, Карпенко - Карий, Старицький. Їх драматичні твори друкують ся в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користуєть ся цензурними полекшами велика купа зовсїм недотепних писак, ремесників, що шиють театральний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке смітє, щоб потім де треба мотівувати потребу піддержування

утисків українського слова: така література, мовляв, не заслугує на те, щоб її толєрувати. Натомісь поважнійші праці, навіть такі, що давнійше були друковані в Росії, забороняють ся цензурою або роками лежать у цензорських шуфлядах. І так не позволено передрукувати Кулішеву "Чорну Раду", ані Нечуєві "Хмари", що пройшли були цензуру в 1874 р. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Кониського ледво не ледво дійшов до третього тома, та на тім мабуть і урве ся. Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча "Гамлєт" у перекладї Старицького був дозволений ще 1882 р. Так само годі дождати ся українського перекладу Біблії. Цікаве те, що в остатніх роках цензура пропустила декілька творів Галичан і то навіть виданих поруч із творами Українців; таке замарковане єдности обох відломів нашої нації було-б перед кількома роками завсім неможливе.

Говорячи про український літературний рух в остатніх десятилітях годить ся згадати тих людий, що надали йому характер значно неподібний до того, що було давнійше. В часі, про який іде отся річ, повстають на Україні молоді письменники незвичайної енергії. Продуктівні, роботящі в такій мірі, як зі старших хиба Куліш, горячо віддані справі просвіти і піддвигненя рідного народа, вони вміють сполучити горячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю, вміють відчути і заспокоювати найріжнійші народні потреби. Вони змальовують у артистичних творах житє народа й інтелїгенції і рівночасно в критичних та публіцістичних працях розбирають важнійші питаня сучасного житя, листами і особистим впливом підбивають і заохочують до праці инших довкола себе, і все те серед важкої нераз праці на насущний шматок хліба. До таких людий належить поперед усіх Борис Грінченко, звісний у літературі під назвою Чайченка. Талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючи ся дати нашій літературі історично- патріотичну драму висшого стилю. Обік сего він у "Правді" порушує важну справу язикової незгідности, яка зовсім натурально витворила ся була між Галичиною й Україною; його голос викликав був дуже оживлену полємїку, та, що найважнійше, пізнійше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статї. Він пише ряд цінних критичних і історико-літературних студій про ріжних наших письменників і пробує, йдучи за слїдом Драго-

майова, вивести справу нашої національности і кривд заподіяних їй Московщиною перед широке форум европейської публики. Та найважнійшою його заслугою ми мусимо вважати ту діяльність, яку він розвинув у Чернигові, видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка, кількадесять популярних книжок, що самі собою творять гарну бібліотеку і яких найбільшу часть прийшлось або писати, або укладати йому самому та його жінці. Крім того він знаходив час на збиране етнографічного матеріялу, якого опублікував доси чотири спорі томи, де крім великої маси цінних записів із народніх уст додав від себе дуже старанно зроблені покажчики паралелів до опублікованих народніх текстів у инших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотеперішніх збірок українського етнографічного матеріялу. Додаймо до того гарно зроблений катальог музея Тарновського і виконувану разом із тим працю в земстві, то будемо мати образ діяльности сего енергічного, молодого ще письменника.

Друга така незвичайна поява серед Українців, незвичайна своєю енергією, пристрастною любовю до України і ріжностороннїстю знаня й талану, се Агафангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревськім інститутї для орієнтальних язиків у Москві. Фільольог із фаху, орієнталіст із замилуваня, він виявив себе високо-талановитим поетом, дуже оригінальним повістярем, і якийсь час забирав голос у всяких важних літературних і суспільних справах у галицьких виданях. Кримський був перший Українець, що не побоявся забирати голос у таких справах, підписуючи свої статї повним іменем: ми бачили праці з його підписом не тілько в "Зорі", "Дзвінку", але і в "Правді", "Народі" та "Житю і Слові" — і се нїчогісїнько не пошкодило його ученій карієрі в Росії. Кримський дав тим наглядний доказ, що Українці при достаточній енергії й смілости могли-б без особливого різіка завоювати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз більше прав, як би свідомо і дружно почали перти в той бік. Оповіданя, чи то пак "Ескізи" Кримського, навіяні горячою, подекуди аж неначе хоробливою любовю до України, артистично стоять не високо; найціннійше в них, се власне виливи чутя і поглядів самого автора, той лїричний елемент, що виявляє нам його чисту як злеза, незвичайно чутливу і горячу душу. І Кримський так само як Чайченко не

вдоволяв ся самою прилюдною, письменською діяльністю, але мав немалий вплив на широкий круг своїх знайомих своїми листами, повними думок і імпульсів до праці в ріжних напрямах. Його треба вважати одним із ініціяторів важної праці — видання українсько-російського Словника, що був зладжений у Одесі. Йому завдячує також наша література гарне, перше і —можна сказати — дефінітівне виданє прегарних перлин нашої поезії — творів Степана Руданського, які йому в значній части пощастило у-перве видобути з рукописів. І Кримський — чоловік молодий. Видані ним недавно в Літературно-науковім Вістнику поезії писані під сирійським небом у Байрутї показують, що орієнталіст не вбив у нім поета, але навпаки, його поетичний талант тілько тепер набирає сили й виразности.

До сих двох характерних появ додаймо третю — Гната Хоткевича, поета, новеліста, критика і при тім кобзаря в дословнім значіню сего слова. Він вивчив ся грати на кобзї і співати старі кобзарські думи. Як відомо, справжні кобзарі тепер уже рідкість; співанє дум вийшло з моди, серед простого народа для них не стало слухачів. От тим важно, щоб те артистичне ремесло не вигибло, але знайшло собі продовженє серед інтеліґенції. Його оповіданя з артистичного погляду стоять не високо; перевага субєктивного, лїричного елємету не дає йому пластично викінчувати картин; та про те декуди він піднимає ся на висоту справжнього таланту, що велить надіяти ся гарного розвою.

Ті три письменники — а подібних ім на Україні є ще більше — се люди, так сказати, перехідної формації. Їх смак, розуміне літератури, їх суспільні і політичні погляди зовсім новочасні, европейські, і в кождій иншій европейській літературі вони розвились би коли не на великих, то все таки на видних літературних діячів, здобули би собі широкий вплив і славу і забезпечене житє. В Росії, а надто ще на Вкраїні над ними тяжить прокляте зацофаного осередка, не початого перелога. Їх горяча душа рве ся до суцільної, гармонійної і широкої діяльности, а дійсність ставить їх перед самі урізки, щерби, прогалини. І ось вони кидають ся на всї боки, заповняють прогалини, латають, піднимають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук. Їх праця робить ся якоюсь латаниною; в їх тонї чуєть ся якесь роздразненє, нерівність; вони ро-

блять собі ворогів там, де би зовсім не надіялись і не бажали, і велика сила замісь зробити ся угольним каменем гарної будівлі, розбита на дрібні окрушини йде на заповнене люк у мурі. Не кажу, щоб се мусїло бути і з трьома згаданими тут письменниками: дай Боже, щоб їм поталанило минути таку долю, — але так буває дуже часто з такими людьми перехідних епох, так було в значній мірі з найбільшим публїцістичним талантом нашої нації, Драгомановом, і з многими талановитими дїячами нашого письменства. "Die am Wege sterben" — отсе вірна характеристика таких ґенерацій, що пізнали мету, рвуть ся до неї всею силою душі, чують її наближене, але їм не судило ся дійти до неї, бо інертна сучасність занадто сильно держить їх у своїх пазурах.

Супроти сих неспокійних, вихроватих натур, жадних праці і перетяжених працею, все втомлених полємікою і охочих до неї, щасливими покажуть ся нам ті спокійні, наскрізь артистичні натури, що виступають у письменстві як більш або менше гладко шлїфовані зеркала, малюють нам житє з його горем і радощами, з його рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участи в боротьбі. Нові ідеї, нові лїтературні форми мають для них чисто артистичне значінє, як новий ряд фасеток на їх зеркалї, як можність — глубше заглянути в душу суспільности, яркійше і правдивійше змалювати її. Се в лїтературній сутолоці люди тихі; вони стоять осторінь, нїкому, так сказати, не наступають на нагнїтки і не мають ворогів; се ті, про яких мовив Ґете; Es bildet ein Talent sich in der Stille. Таких людий мали ми не мало в українській лїтературі. Із сучасної нам старшої ґенерації досить буде назвати Мирного й Нечуя Левицького. І молода ґенерація, що виступила в остатнїх 20-ти роках, має цїлий ряд таких талантів. Назву тут лише найвизначнїйших із них. Поет Володимир Самійленко, се така спокійна, урівноважена, троха квієтистична натура, правдивий тип лївобережного Українця, важкого на ініціятиву, склонного до рефлєксії й задуми, наділеного тонким гумором і сатиричною жилкою. Самійленко — артист par excellence. Його поезії, се ґарно шлїфовані, чисті кришталї, але його лїрика не має того палкого огню, який удїляє ся серцям читачів. Рефлєксія і тиха мелянхолія притлумлює всякий різний тон. За те його сатиричні куплети, писані на взір французьких chansons Беранже, блискотять правдивими перлами щирого гумору.

Хто не тямить його "Горя поета", "Ельдорадо" або прегарної сатири "На печи", що явила ся немов Carmen saeculare українського неробства і псевдо-патріотизму?

Хоч пролежав я цілий вік на печи,
Але завше я був патріотом;
За Вкраїну мою чи то в день, чи в ночи
Моє серце сповнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорожська то Січ
Тільки в форми прибралась вигідні.

Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі;
Я-ж умію тепер боронити його
І служити, не злазючи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною;
Замісь куль і шабель у нових дїячів
Стало слово горяче за зброю.

Може зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцай,
І в холодну завдасть патріота.

І ось патріот признав одинокою на часї методою — боронити Україну мріями: —

У мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі:
Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,
Як що зраджують їх мої очі.

До письменних я кличу — звичайно, в думках,
Щоб світили над нашою нічю;
Хоч на жаль, мати книжку народню в руках
Я признав небезпечною річю

І він в кінці, в день столітнього ювилею українського письменства, вибухає ентузіястичним окриком: —

Ще стоїть Україна, не вмерла вона,
І вмирати не має охоти:
Кожда піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

До тої самої ґрупи письменників, у першім ряді артистів, сконцентрованих на своїй артистичній творчости, гармонійних натур, здібних до обєктивного мальованя дійсности і погідних на стілько, щоб і на цілу мальовану ними дійсність кинути ясне світло, належить Михайло Коцюбинський, один із найкращих наших новелістів. Його оповіданє пливе натурально і свобідно, мов репродукція голої дійсности без нїякої примішки творчости. Стиль його простий, без жадної форсованої штучности, без риторичних ефектів. Із усїх наших письменників він найбільше нагадує Турґенєва, того "найбільшого артиста і найбільшого Европейця" між великими російськими белєтристами. Коцюбинський розширив обрій української повісти. Закинений долею на довгі літа в південні окраїни нашого краю, до Бесарабії і Криму, де належав до урядової комісії, що мала воювати з фільоксерою, він дав нам прегарні малюнки з житя наших південних сусїдів Румунів і Татар, доторкнув житя наших Ґуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бесарабії. Але Коцюбинський далеко не етноґраф обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перенятий високими гуманними чутями і ясним поглядом на житє. Оттим то його оповіданя, даючи нам образи неторканих доси українським пером околиць і відносин, дають нам разом із тим високе естетичне вдоволенє як твори справжнього таланту і як випливи поетичної і високо розвитої душі.

Дуже споріднений з Коцюбинським що до вдачі свого таланту являєть ся инший молодий письменник, Вячеслав Потапенко. В нашій літературі він виступає рідко, але кожде його оповіданє, се пластичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новости, вбивають ся нам у память на завсїгди, а таке оповіданє, як його "На нові гнїзда", належить до найкращих пер-

лин, які сплодив у нашій літературі болючий процес еміґрації селян на чужину.

Зовсім инше, далеко не так гармонійне, але не менше сильне вражінє роблять инші два письменники молодшої ґенерації: поет Павло Грабовський, котрого доля вирвала зі шкільної лавки і занесла на далекий Сибір, аж у Вілюйск, а потім у Іркуцк. Там, у північних снігах, у якутських юртах він знайшов синю квітку української поезії, зробив ся не тілько одним із найкращих перекладачів чужих поетів на нашу мову, але також видним оріґінальним поетом. Як його житє — майже неперервана мартірольоґія і мука, так і його поезія переважно стогін мученого серця, крик болю і туги за рідною Україною.

Подібне вражінє викликають оповіданя Катренка, але зовсім иншим способом. Катренко — ученик Достоєвского, того ґеніяльного псіхольоґа мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людий, важкі сітуації, трівожні настрої. Доба глухої реакції часів Александра III. поклала, здаєть ся, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповіданя ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійности, руйнованя людських сил і людських надій, які в ту пору переживала вся Росія.

Як я вже згадував, характерною появою сего часу треба вважати те, що в рядах українських письменників займає тепер видне місце ціла ґрупа молодих жінок. Говорячи про українських поетів сеї доби може на першім місці прийде ся поставити Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої ґрації й ніжности. Артистка в повнім значінню сего слова, вона одначе не сторонить від сучасного житя, живе його інтересами, горячо відчуває його болї і завсігди вміє знайти сильний, пластичний вислов для свого чутя. В початкових своїх творах многословна, не свобідна від певної манєри, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завсігди вміє заповнити інтензівно відчутим змістом. Її поезія, то огнисте оскарженє того дикого гнету самоволї, під яким стогне Україна. Нота особистої лїрики звучить у неї слабше; епічні теми поки що не вдають ся їй у такій мірі, як описова і патріотична лїрика.

Силою слова, горячим настроєм і гарною формою визначають ся поезії Людміли Старицької, особливо її лїрична драма Сафо, одна з перлин нашої літератури. Тема сеї драми —

пристрасна любов грецької поетки Сафони до молодого Фаона, який любить не її, а її просту і неталановиту подругу. Розпука, резігнація і смерть Сафони в хвилі її поетичного тріумфу, все те змальовано більш лїричними імпровізаціями самої Сафони, нїж драматичним способом; градація і переміни чутя віддані майстерно. На полї поезії визначили ся ще пані Василєвська (Днїпрова Чайка) і Одарка Романова. Дуже інтересне явище — пані Наталка і Надїя Кибальчич, мати й дочка. Перша з них авторка драми "Катря Чайківна", що одержала першу нагороду на конкурсї галицького Виділу краєвого, опублїкувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів доси недрукованих. Усї ті писаня визначають ся ґірним схопленєм житя і доброю технїкою. Гарні надії подає Надїя Кибальчич, що крім новелїстичних нарисів опублїкувала доси ряд удатних поезій.

Не моя річ вичислювати тут усїх робітників на нашій лїтературній ниві. Скажу загалом, що у всїх видно дуже пильну обсервацію житя, дуже поважне розуміне штуки й її завдання в житю суспільности і тверду віру в будущину нашого народнього розвою. Многі з тих людий моглиб заняти видне місце в російській лїтературі, колиб хотїли посвятити їй свої сили; се видно з того, що Росіяни вважають потрібним перекладати їх твори. Сила і зріст лїтератури має те до себе, що притягає талановитих людий. Певна річ, перебіжники з нашого поля на чужі ниви будуть іще трафляти ся, так як трафляли ся доси, але певне й те, що головна маса духовних дїячів буде від тепер лишати ся на рідній ниві, бо знайде тут поле для дїланя і той спокій, який дає почутє чесно сповненого обовязку супроти рідного народа, спокій, якого нїколи не дасть праця на чужинї і для чужих.

VIII.

Той лїтературний і просвітний рух на Українї, який я силкував ся схарактеризувати тут, певно гарний і значний у порівнаню до тих періодичних летаргічних снів, у які западала Україна в роках 1847—1857, 1863—1870, 1877 до 1880. Але в порівнаню до кольосальних чисел української людности, до кольосальних просторів краю і кольосальних а страшенно пекучих потреб народа він мікроскопійно малий і може мати

значіне хиба як перші несмілі кроки супроти енергічного, прискореного ходу. Мірячи так само пропорціонально треба признати далеко більшим поступ, який за той час зробила Галичина, хоч і тут годі промовчати, що в справах найбільше пекучих і основних, у справі економічного піддвигненя народа і поправи його-соціяльного становища зроблено дуже мало, мікроскопійно мало. Для того, щоб у тім зглядї зробити якийсь значнїйший крок, брак нам у Галичинї всего потрібного: впливу інтелїгенції і організації національних сил, не говорячи вже про зовнїшні ворожі впливи, що ростуть нашою слабістю і корцетують ся нашою темнотою та нашим розбитем.

Найбільш характерною появою в галицькім письменстві остатнього десятилїтя був зворот до наукової працї. Сей зворот мав симптоматичне значінє, був випливом загального зросту критики й рефлєксії, бажаня — пізнати ясно все те, що треба було знати. Так довго дорікали Українцї Галичанам неуцтвом, поверховністю їх освіти, несеріозністю їх прінціпів, що в кінцї Галичани таки взяли ся серіозно до працї. Протягом кількох лїт повстають такі працї, як Словар Желехівського і Недїльського, Історія руської лїтератури Огоновського — найцїннїйші працї учених старшого поколїня. Спеціяльно про працю Огоновського годить ся тут сказати кілька слів. Молодші вчені, опираючи ся на новійших дослїдах і прикладаючи до сеї працї мірку новочасної історії лїтератури звикли дивити ся на неї з гори. Справдї, з погляду на спосіб трактованя предмету і на спосіб оцїнюваня поодиноких явищ нашої лїтератури ся праця не видержує строгої критики. Але ми повинні бути вдячними Огоновському за те, що він перший з муравлиною пильністю стягнув до купи масу біографічного й історико-лїтературного матеріялу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартости.

Але поза тими працями, розпочатими і доведеними до кінця з приватної ініціятиви, починає ся сістематичний науковий рух, що має собі осередком зреформоване Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Хтоб там не приписував собі заслугу зреформованя сего товариства, се одно треба сказати, що заслуга з'організованя в ньому наукової працї в повнї належить проф. М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незломної волї і невичерпаної енергії, він сполучує в собі се-

ріозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесеня рідного народа, з трудолюбністю і терпливістю, які тілько той може оцінити в повні, хто знає у всій повноті той галицький шлендріян, серед якого опинив ся молодий професор прибувши з України, і з яким мусів бороти ся всіми способами розумної педагогії. Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією, за його ініціятивою і при його діяльній помочи, то далеко не вся, то може лиш половина його праці. Треба знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад у адміністрації, ту галицьку Gemuetlichkeit у сповнюваню взятих на себе обовязків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевський допровадивши Товариство до того стану, в якім знаходить ся тепер. Приходило ся при тім видержувати тисячі неприємностий, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбитем розпочатого діла. Та й те ще не все. Для успішного веденя наукової праці треба було підготовляти людий, заохочувати молодіж мало привиклу до неї, треба було придбати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальности. На все се у проф. Грушевського знайшов ся час, знайшла ся сила і добра воля. Він зумів поставити себе висше понад усякі підшепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згромадити в Товаристві всіх людий оживлених ідеєю українського відродженя і охочих до поважної праці без огляду на їх партійни становища — і се вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої вирозумілости й толєранції на спільнім грунті, яка одна, не вяжучи людий у їх спеціяльних, часто індівідуальних окремішностях, дає можність згуртувати ріжнородні сили і ріжнородні відтінки для спільної праці.

Обік сеї поважної праці, яка веде ся при Науковім товаристві ім. Шевченка і звернула на себе увагу широко поза межами Галичини та єднає сімпатію і повагу для наших національних змагань, іде не менше серіозна, хоч більше скромна, на домашні потреби обчислена праця в ріжних точках і в ріжних огнищах. Згадаю тілько кількадесять томів повістий виданих при "Ділі"; між ними є й дійсні архитвори епічної штуки, такі як Достоєвского "Вина і кара", Гончарова "Обломов", Льва Толстого "Дитячий, хлопячий і молодечий вік", Олексія Толстого "Князь Серебряний" і немало инших. Згадаю нема-

лу вже видавничу діїльність Руського Педаґоґічного Товариства, виданий майже повний цикль учебників для ґімназіяльної науки і т. и. І в кінцї що найважнїйше: значний зріст охоти до читаня як серед простого народа, так і серед інтелїґенції. Популярні ґазети розходять ся в 1000—5000 екземплярів, популярні брошури друкують ся в 8000 до 10000 екземплярів, а таке зглядно дороге видавництво, як Лїтературно-науковий Вістник знаходить у самій Галичинї 5—6 сот пренумерантів. Заснована в 1899 р. Русько-українська видавнича Спілка опублїкувала доси 40 томів беллєтристики, переважно орігінальної, розпочала виданє повного перекладу Шекспіра з поясненями, публїкує серію наукових праць і дрібнїйших брошур доступних для ширшого загалу, і не зважаючи на значну скількість тих публїкацій знаходить можність вести дїло без страху перед стаґнацією. Український письменник при таких обставинах може мати надїю, що аби тілько його твори мали дїйсну вартість, то певно будуть опублїковані і здобудуть йому в недалекій будущинї, а по части й тепер крім признаня ще й деякий матеріяльний дохід. Стежка для молодих сил протерта, конкуренція улекшена.

Але зі зростом загального освітного рівня інтелїґенції, з розвитком естетичного смаку, з виробленєм мови і лїтературної форми вимоги до письменників зробили ся далеко висші й острійші, нїж були ще перед десятьма роками. Наівне, самодїлкове писанє банальних історій або віршів нинї не поплачує. І письменники і публїка тепер більше рафіновані. Двацятилїтня праця над збогаченєм і чищенєм мови, над виробленєм лїтературної технїки не може пропасти марно, і жаден молодий письменник не може іґнорувати її. Давньої нонщалянсії, давнього "грає, грає, воропає" не толєруємо сьогодня. Наша новочасна верзіфікація під пером Українцїв і Галичан, таких як Щурат і Маковей, зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови і мельодійности вірша; наша проза під пером Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Яцкова, набрала поетичного лету, мельодійности, нїжности, ґрації та ріжнородности, до яких давнїйше підносили ся хиба Марко Вовчок, Кулїш та Нечуй Левицький у своїх найкращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою і їх не годить ся нам затрачувати.

Далеко гірше нїж на російській Українї поставлена в Га-

личині справа з театром. Як звісно, у нас лиш одна трупа, тай та ледво дихає, не вважаючи на краєву субвенцію. Репертуар тої трупи що найменше в трьох четвертих частях ненаціональний, а міжнароднїй і то власне найпліхшого калїбру: оперетки та плитки фарси. Українські драми при дуже нестаранній а нераз і зовсїм недотепній грі наших артистів не роблять у нас вражіня, а наша власна драматична продукція зовсїм не богато і не високої вартости. Те, що було зроблене перед р. 1880, майже не варто згадувати і в усякім разї тепер зложене до архіву. Першу пробу утвореня у нас репертуару основаного на сучаснім житю зробив Григорій Цеглинський. Його "Ходачкову шляхту" треба вважати найудатнїйшою з усїх написаних доси в Галичині комедій із нашого народнього житя: рівночасно комедія у-перве змалювала нам зовсїм окрему і замкнену в собі сферу з її спеціяльною псіхольогією. Друга, з культурного погляду інтересна комедія того автора, "Аргонавти", впала жертвою нашої громадської цензури і тілько в польськім одязї здобула собі заслужене признанє.

Також повість закроєна на ширші розміри доси не може у нас похвалити ся великими успіхами. Не знаю, чи наше житє ще за мало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи може нашим письменникам не стає творчої сили, знаня відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полї ширшої повісти були не зовсїм удатні. Ще може найлїпші були проби Андрія Чайківського "Олюнька" і "В чужім гнїздї". Ті повісти читають ся легко, малюють інтересні закутини нашого краю (знов таки житє ходачкової шляхти в самбірськім повітї) і свого часу подобали ся. Але годї заперечити, що зарівно будова тих повістий, як спосіб оповіданя — дуже прімітівні. Авторови служили взірцем польські повістярі середньої руки, такі як Захаріясевич, Валєрій Лозиньский і т. и. При близшім оглядї його повісти розпадають ся на ряд сцен, оповіданих нераз із легким гумором, із вірно підхопленими деталями житя; та все таки псіхольогія в них дуже поверхова і шабльонова і глубини нашого серця вони не порушують.

Талановитий новелїст і поет Осип Маковей дав нам у своїм "Залїсю" пробу більшої повісти зложеної в дусї новійшої школи. Обсяг творчої сили автора не відповів його інтенціям. Далеко висше треба поставити "Царівну" Ольги Кобилянської не вважаючи на повну невдатність композиції. В усякім разї "Ца-

рівна", се перша у нас повість основана не на інтриґах та любовних пригодах, а на психічній аналїзї буденноро житя пересічних людий. Се майстерна, тонко гаптована тканина, якій бракує лише руки енергічного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектовний малюнок.

За те на полї новелїстики галицька Русь у тім часї видала ряд талантів, яких не постидалась би не одна далеко богатша від нашої лїтература. Новеля, се можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід лїтератури, найвідповіднїйший нашому нервовому часови, тому поколїню, що вічно спішить ся і не має ані часу ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісти. В новелї найлекше авторови виявити найріжнїйші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чутя, очарувати майстерною формою. В сучасній галицькій новелїстиці бачимо ріжнобарвну китицю індівідуальностий. Від простих, невишуканих, та теплих чутєм огрітих оповідань Тимофія Бордуляка — назву тут тілько найвиднїйших робітників на тім полї — до старанно оброблених і украшених гумором новель і сатир Маковея, і до держаних переважно в мемуарнім тонї оповідань Андрія Чайківського, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої мелянхолїї нарисів Богдана Лепкого, і до енергічних та вірно схоплених із житя нарисів передчасно помершого Михайла Петрушевича, і до характеристичних, крізь сльози всміхнутих нарисів Ковальова, і до визначних незвичайно вірною та бистрою обсерваціею оповідань Мартовича, і до смілих, з певною буршїкозною бравурою та недбалістю в тонї і зверхнїй формі імпровізованих оповідань Будзиновського — яке широке поле, яка ріжнородність, яка свіжість, що віє майже з кождої з сих фізіономій! Лїтература в її цїлости чим раз більше починає ставати неподібною до школи, де все підігнано під один шабльон, під одні правила, а чим раз більше подібна до житя, де нїщо не повторяєть ся, де нема правил без виємків, нема простих лїнїй і геометричних фігур, де панує безконечна ріжнородність явищ і течій. Одно тілько можна сказати не без певної гордости: течії антінародні і антісуспільні, хоч проявляли ся і проявляють ся і серед нас і старанно прищеплюють ся нам постороннїми дбайливими руками, на лїтературнім полї доси звичайно були з роду обтяжені проклятєм безплодности, крім мізерних зеле-

пуг і однодневниць не могли сплодити нїчого. Мабуть наш народнїй органїзм занадто ще свїжий і здоровий.

В остатнїх роках минулого десятилїтя на нашім лїтературнїм горізонтї появила ся ґрупа молодих письменників вихованих на взірцях найновійшої европейської лїтератури, тої що сприкривши собі широкі малюнки зверхнього окруженя, головну вагу творчости поклала на псіхольоґію, головною метою твору штуки зробила: розбудженє в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії псіхольоґії і так званої псіхофізики. Вартоб було присвятити детальну студію тому напрямови і тим новим точкам погляду, які він внїс у лїтературну творчість і спеціяльно в лїтературну технїку. Та на таку спеціяльну студію тепер не пора і я вкажу лиш на те, що кидає ся в очи при поверховім оглядї. Коли давнїйша повість чи то новеля — не конче натуралїстична, а й загалом — усе мала цїхи більш або менше докладно льокалїзованої події з мотївованою завязкою, періпетіями і розвязкою, отже виглядала як здвигнений після правил архітектонїки більш або менше солїдний будинок, то новійша белєтристика робить зовсїм инше вражінє. Зверхнїх подій в її зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему, се звичайно внутрішнї, душевні конфлїкти та катастрофи. Не обєктивне, протоколярне представленє мають на метї автори, а збудженє в душі читачів анальоґічного чутя чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова белєтристика — се незвичайно тонка філїґранова робота; її змаганє — наблизити ся скілько можна до музики. Задля сего вона незвичайно дбає о форму, о мельодійність слова, о ритмічність бесїди. Вона ненавидить усяку шабльоновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені реченя. Натомість вона любує ся в смілих і незвичайних порівнанях, в уриваних реченях, у півслівцях і тонких натяках. Можна би теоретично говорити pro і contra сеї лїтератури, але для історика такі суперечки не мають значіня. Для нього кождий напрям добрий, коли його репрезентанти — справдїшнї й живучі таланти. Оттак і сей новий напрям у нашій лїтературі зазначив ся ґрупою талановитих репрезентантів. На чолї їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на нїмецьких письменниках нової школи і на Скандинавцях вона зачала з разу й сама писати по нїмецьки — правда,

в дусї старшої нїмецької сантіментальної школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданях, особливо таких, як "Битва", "Людина", "Некультурна", "Valse Melancolique" і т. и. вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночі душі і здобула собі заслужене признанє не тілько у нас, але і в Нїмеччинї і в Росії. Обік неї як репрезентантів сего нового напряму в нашій лїтературі назвемо ще Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Черемшину, Марту *** (Евгенію Бохенську). Але найбільшим талантом серед тої ґрупи визначає ся Василь Стефаник, може найбільший артист, який появив ся у нас від часу Шевченка. Що визначає всї його оповіданя, сильнїйші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан глубокого чутя, що тремтить у кождім слові, чуєть ся в кождій рисочцї, так се власне той неохибний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник — абсолютний пан форми. Він, здаєть ся, не дбає про увагу читача, не вживає нїяких риторичних штук, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповіданє пливе бачить ся, спокійно, з елєментарною силою, але власне сею елєментарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник нїде не скаже зайвого слова; з делїкатністю гідною всякої похвали він знає, де зупинити ся, який деталь висунути на ясне соняшне світло, а який лишити в тїни, в мальованю він уміє бути й реалїстом і чистим лїриком — і про те нїде анї тїни пересади, переладованя, бомбасту, неприродности. Се правдивий артист із божої ласки яким уже нинї можемо повеличати ся перед світом.

Іще пару уваг на закінченє.

Перед двацятьма роками в кружках тодїшньої молодїжи часто і з запалом діскутувало ся питанє: що нам робити в нашім національнім лихолїтю і від чого починати? Одні говорили: "Просвіта, книжка!" Але другі відповідали: "Та бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хоче ся їсти, а й мудра голова шаліє, коли тїло мліє". Перші відповідали: "Голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою анї добити ся свого, бо кождий хто хоче, може кривдити і гнути його". Инші обертали сю відповідь навпаки: "Темний, бо не має за що просвітити ся; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідностю". Се був зачарований круг, льогічний безконечник, із якого, бачилось, не

було виходу. Пригадую, кілько то безсонних ночий, кілько важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розвязати його було годї, приходило ся лишити його нерішеним і робити кождому, що хто міг — і се був, як тепер бачимо, найлїпший, одинокий вихід із того колеса.

Минуло двацять лїт — і щож бачимо? Ми переконали ся, що економічні й соціяльні відносини цїлого народа переробити чи перевернути — дїло не легке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цїлих поколїнь. Але з другого боку ми переконали ся що "дух бодр, плоть же немощна", що праця одного поколїня, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелїгентної групи серед того поколїня може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою й успособленя цїлого народа. Ми не могли дати милїонам у руки хлїба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнованя сил. У нас був тілько один знаряд — живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике дїло. І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить богацтвом, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів Украіни-Руси, розсипаних капризами долї по обох півкулях землї, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цїлій нашій нації право горожанства серед цівілїзованих народів, коли розтїч серед нашої суспільности зменшила ся в прямій пропорції зі зменшенєм числа анальфабетів, то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилевий і нетривкий витвір людського духа, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій бачило ся, не було ратунку. Правда, економічно ми сьогодні, беручи всю народню масу, стоїмо далеко не лїпше, а подекуди може й гірше, ніж стояли пёред 20 лїтами, хоч і на економічнім полї у нас пороблено початки поступу й самопомочи. Але не забуваймо, що та школа, яку ми перейшли доси, то була артистична школа, та сама яку так гарно змалював у своїй параболї Генрік Ібзен: —

Чи знаєш, брате, як учать
Медведя танцювати?
На бляху на зелїзную
Веде його вожатий.

І під тою бляхою огонь
Розпалює помалу,
А скрипкою збуджа в душі
Любов до ідеалу.

Медвідь реве, а скрипка гра;
Та ось з низу пригріло, —
На задні лапи зводить він
Своє могутнє тіло.

А скрипка скочно гра тай гра,
А вуйко здер головку,
То праву задню підійма,
То лїву без уговку.

Дрібнїйше, швидше скрипка гра,
Регоче ся, то плаче,
І бляха дужше гріє, й він
Дрібнїйше, швидше скаче.

Сей танець памятає вже
До смерти бідолаха;
В одно зілляв ся скрипки тон
І розпалена бляха.

Зіллялись нерозривно так,
Що скрипку як почує,
То зараз в лапах запече,
І зараз він танцює.

Та не один медвідь оттак!
З ним, брате мій, посполу
І кождий з нас поет співак
Таку проходить школу.

Веде його іронія
З дзвінками та скрипками.
Стать на зелїзний тік житя
Мягенькими ніжками.

Грижа розпалює огонь,
Любов на скрипці грає,
І скаче бідний і співа,
Хоч з болю умирає.

І хоч не вмре, то так в душі
Зілляють ся нерозривно
Вражіня ті, любов і біль,
Що дивно, справдї дивно.

І як лише почує він
Святі слова любовні,
То зараз будять ся в душі
Терпіня невимовні.

Горить під ним зелїзний тік,
Горять небесні стропи,
І піднимаєть ся бідак
На віршовії стопи.

Іронія на скрипці гра,
Жура кістками стука.
Поет танцює і рида —
І се зоветь ся штука.

Після сеї артистичної школи нам прийдеть ся перейти далеко твердшу школу полїтичної боротьби. Першу лекцію дав нам уже наш великий учитель гр. Казимір Баденї.

ДОДАТОК.

МІЖ СВОЇМИ.

Епізод із взаємин між Галичанами й Українцями 1897 р.

Кінчачи 1896 року у Львові видане пятого тому періодичного письма "Житє і Слово", я помістив на вступі шестої книжки статю "З кінцем року", яку вважаю потрібним передрукувати ось із якого приводу. Статя, в якій висловлені були деякі постуляти письменника Галичанина до російських Українців, викликала серед сих остатніх досить живе вражінє, розуміє ся, не однакове у ріжних ґруп. Одна ґрупа, яку можна би назвати радікально національною, що ґуртувала ся тоді біля адвоката Міхновського, признала потрібним передрукувати мою статю в Київі окремою брошурою гектоґрафічним друком, для пропаґанди певно що поперед усього моїх, а може також і своїх ідей. Сей факт викликав велике обуренє серед ґрупи тих українських радікалів, що признавали себе в першій лінії соціялістами, а тілько в другій Українцями. З кружка тих радікалів прислана менї була статя з полємікою проти моїх поглядів і з докорами, що, мовляв, вороги соціялізму вважали потрібним передрукувати мою статю для пропаґанди своїх ретроґрадних ідей. Не мавши анї тоді, анї пізнійше можности слїдити докладно за розвоєм українських кружків та партій, я не можу сказати нїчого близшого про те, які наслїдки мала ся невеличка полєміка в їх розвою; зазначую тілько, що статя вимірена проти моєї і підписана буквами Н. С. Ж., була писана рукою відомої, талановитої української поетки Лесї Українки, яка перед тим і по тім не раз давала менї дуже виразні і цінні для мене докази своєї дружньої прихильности. Як документи мало відомого епізоду непорозуміня між своїми передруковую тут також статю Н. С. Ж. і свою відповідь на неї, обі друковані в третім випуску "Житя і Слова" за март 1897 р. На четвертім місцї передруковую вступну статю з шестого тому "Житя і Слова" 1897 р. п. з. "З новим роком" як доповненє думок і спостережень висловлених у статї з кінця попереднього року і як дальший документ для оцінки тодішнїх партійних відносин та індівідуальних настроїв.

1. З кінцем року.

Рік 1896 кінчимо не дуже то радісно. Не знаю, чи богато мали ми таких років прикрих та мало продуктівних. Усе наше народнє житє по сей і по той бік Збруча хоч не пропало і навіть розвиває ся по троха, та все таки похоже радше на річку під ледом, ніж на вільну течію. Живемо немов під обухом, а сей обух, то не стілько зверхній, постороннїй тиск, скілько почутє власної безсильности, власного розладу. Нехай і так, що се переходова пора, та в історії, де вічно все йде, все минає, кожда пора переходова. Та про те такої скандальної пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо. Бували часи мертвійші і глухійші, та нинїшнїй час тим власне сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє стекле назадництво, погорда до власного народа і його думок та ідеалів, льокайське прислужництво, що без сорома пишає ся в масцї полїтичного bon sens-a, полїтичної практичности, або блїда безхарактерність, що мов сояшник до сонця тягне ся до посад і авансів. Само собою все те не було би ще такє страшне, як би з усїх боків не роблено рівночасно заходів, щоб у народї здусити решту почутя морального, затроїти сумлїнє підростаючих поколїнь, зломати все, шо моглоб бути на перешкоді темним силам, угрунтувати — бачить ся на віки вічні — пановапє облуди і кривди людської.

Доки всї такі заходи йшли тілько з боку і стрічали дружнє супротивленє всеї українсько-руської суспільности (здаєть ся, була колись така пора!), доти нам не було страшно, бо ми могли бути певні, що лихо не війде в душу народню і пройде мов вітер поверх води. Та тепер не те. Реакція обхопила часть нашої суспільности; зневірє у власні сили і в силу рідного наро ла захитало найкрасші характери, породило фантастичні бажа ня — дійти до чогось при помочи власне тих, котрих ясно витичена і нераз із цінїзмом висказувана мета, щоб ми не дійшли нї до чого путнього були й на далї гноєм, на котрім би міг виростати і пишати ся перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку житє народне дійшло до того ступня, де вже не вистарчають анї красномовні проповіди, анї голословне береженє народніх святощів, анї плятонічна любов, а треба важкої конкретної працї на ріжних полях, починаючи від елементарної економічної самопомочи і правної оборони, а кінчачи найвисшими

вимогами наукової й літературної праці. У всьому сьому ми вже пройшли азбуку і опинили ся око в око з висшими вимогами, з запотребованєм більших засобів, подвоєної енергії, висшого ступня технічного і наукового підготованя. Безповоротно минула пора "легкобитів". Написанєм одної вірші або навіть одної книжки, виголошенєм одної промови, заложенєм одної читальні нікого нині не здивуєш і титулу до безсмертної заслуги не здобудеш. "Сістематична праця на кождім полі", ось що стало ся окликом теперішньої доби. Се могло би нас тїшити, як би се не був виплив того, що ми зрозуміли, що наші противники ведуть власне таку сістематичну працю довкола нас і то або просто нам на шкоду, або на те, щоб нас випередити. затиснути в тїнь, збити з місця в загальній конкуренції цівілїзаційної праці. А зрозумівши се ми мусимо собі сказати: — Friss Vogel oder stirb! Або візьмім усї свої сили до купи і силкуймо ся встояти ся в тій конкуренції, або зложім заздалегідь оружє і скажім собі, що ми смітє й сїчка, добра на пашу для инших, але не здібна зеленїти й нове зерно родити.

Певна річ, дотеперішня праця, хоч невеличка, не була марною, та вона ж витворила для підростаючого поколїня ще одну трудність. Серед народа розбуджено апетит до просвіти, до духового і полїтичного житя. Народ тисячами горне ся на всякі віча і збори, підставляє карк під жандармські кольби, слухає промов, хапає книжки і допитує ся за що раз новими. "Давайте нам гімназію, ми вже людову школу пройшли!" — говорив перед кількома роками один селянин на вічу в Коломиї, а недавно, на вічу у Львові я знов підчас промови одного нефортунного бесїдника чув від мого сусїда селянина слова: "Що він нам азбуку товче? Нам треба правдивої науки!" Коли появить ся яка книжечка або брошурка справдї цїкава для народа, можете бути певні, що швидко розійде ся тисячами. "Колиб я ще не вмер і дочекав прочитати по нашому Дрепера "Війну релїгії з наукою", писав нам один селянин, що не можучи дождати ся тої появи взяв і прочитав того Дрепера по польськи. Се вже, як бачите, не той наївний, сантіментальний народ, що мов та губка приймає все, що йому даси. По зїздї "Kółek rolniczych" я говорив з кількома руськими селянами, що були на тім зїздї і вертали з пачками книжечок "Wydawnictwa ludowego". "Та от надавали нам пани — говорили вони менї. — Ніяко було не брати, ще би вгнївали ся. А вже ми потому

викрали ся та купили собі отих" — і вони показали менї окремо запаковані Драгоманова "Рай і поступ", "Заздрих богів", "Волю віри" та ще де що з нашої нової беллєтристики. Мусїли викрасти ся з під панського ока, бо їх пильно стережено, щоб не заразили ся радікалїзмом, а вони про те повезли його насїня з собою по селах!

Се проява певно що радісна, та для підростаючого нашого поколїня вона творить ще одну велику трудність.

Вона ставить до його працї, освіти, енергії та характеру без порівнаня висші вимоги, ніж се було доси. Тут треба величезної маси всестороннього занятя, величезної працї й енергії, щоб відповісти тим вимогам і встояти ся на становищі просвітителя та провідника народнього. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на унїверсітетї вимагає далеко меншого знаня і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити одну спеціяльність і спокійно та сістематично мов міль вгризати ся в неї; праця над просвітою народа вимагає цїлого чоловіка з усїми його здібностями, вимагає найріжнороднїйшого знаня, а в додатку й відваги, резолютности, ініціятіви і здоровля справдї вояцького. А наше рознервоване молоде поколїнє дуже мало вносить тих ресурсів до тої важкої працї, яка мусить спасти на його плечі і з якою воно мусить упорати ся під загрозою затрати людської подоби.

Зневіра в народ і його сили, зневіра в можність добити ся власною силою кращої будущини — ось жерело всїх тих хитань, помилок і апостазій, яких повна наша історія. Із сего жерела поплило по сей бік Збруча москвофільство, а потім новоерство підправлене новим курсом, а по той бік Збруча омосковленє, а по троха також і безполїтичне украïнофільство з одного і безнароднє народовольство та революційне якобінство з другого боку. Люди або з гори зрікали ся голосу в найжизненнїйших справах, або з гори признавали, що маси народнї в тих справах не можуть забрати голосу і вони самі (революціонери) повинні здобути і дати тим масам до рук усю готову благодать. Нинї ми впевнили ся, що ті дороги не ведуть до цїли, що анї чужою мовою та літературою не будемо богаті, анї ласкою польських панів та мінїстрів не будемо ситі, анї безполїтична наука не оживить народа, анї безнаукова революція не підійме його. Нинї ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народнього — освідомлюванє і розбуджуванє мас, праця над

їх просвічуванєм у кождім напрямі, отже не тілько господарським і історично-національнім, але поперед усего політичнім та суспільнім. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось що головна мета, яку поклала собі українсько-руська радікальна партія і до якої по змозї своїх сил іде всїми можливими шляхами. А шляхи ті самі собою визначують ся потребами житя народнього. Тут підходять віча і збори, агітація виборча і праця по громадах, поміч правна і лїкарська, публіцістика, газети і брошури. До тої мети мусить підходити й висша лїтература і наукова праця: вона мусить давати арсенал думок, фактів та поглядів для полулярізаторів, мусить і серед інтелїгенції скріплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації, мусить відновлювати всї кращі традиції нашої минувшини і прищіплювати до них усї кращі здобутки загально-людської цівілїзації. Тілько тодї ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунтї; тілько така інтеґральна, всесторонняя праця зробить нас справдї чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо анї фіра книжок самих сего не зробить, анї копиця брошур самих, анї пів копи послів самих, анї Академія наук сама, анї тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, анї тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всї боки, щоб ми справдї росли орґанїчно, то тодї тяжше буде ворожій силї спинити нас у тім ростї.

На скілько орґанїчно й рівномірно йде сей ріст тепер у нас у Галичинї — в те не буду входити. Менї хотїлось би висловити тут кілька уваг про те, як менї уявляє ся теперішнє духове житє України. Певна річ, не бувши тепер на Українї я не можу говорити зовсїм на певно, та будь що будь уважаю справу такою важною, що кождий Українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неї якесь понятє, бо вона доторкає самої сути його національного чутя, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього. Значить, мусить бути й Галичанинови вільно висловити свою думку про українське духове житє; думка та, хоч би навіть невірна, все таки може бути цїнною так само, як для Галичан цїнні були колись критичні думки Українців, що міряли нас, так сказати, своїм лїктем і судили про нас не знаючи зовсїм наших обставин.

Отже судячи українське духове житє з тих праць, науко-

вих, беллєтристичних та публіцістичних, які виходять з під пера Українців чи то в Росії під цензурою, чи в Галичині, бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до конкретних справ. Чи то питаня загальнолюдські, чи спеціяльно-українські підхапують ся поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціялїзм з боку матеріялістичного світогляду, зовсім не нерозривно з тим звязаного, політична реформа з боку федералїзму, що в усякім разї може бути тілько дахом великого будинка, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питанє української національности з боку висшости українського типу над московським або з боку спеціяльної іннервації, що всякому народови надає окремий характер, та тілько на лихо поки що лишаєть ся в сфері гіпотез. Правда, в сій сфері легко і свобідно буяти, там безпечно, і аргументація pro і contra ні до чого практичного не зобовязує. Та тілько ж до дійсного житя ті гіпотези й теорії нічим не доторкають ся, з насущними його потребами не звязані, бо ані теоретичним федералїзмом ніхто ситий не буде, ані теоретично виаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загріє.

Ся перевага теорії і залюбованє в теоріях не припадкове явище; воно ознака глубокого розриву між інтелїгенцією й народом і почутя тої інтелїгенції, що вона безсильна і нічогісінько не може зробити для влекшеня долї того народа. Сей розрив мов темна прірва зіває на нас навіть із таких письменних праць Українців, що займають ся народом, що дишуть горячою любовю до того народа. Прочитайте хоч би статю про штунду в "Житю і Слові", навіть статю про артілї. Без сумніву статї писані людьми, що люблять свій народ, тішать ся його поступом, спочувають його стражданям. Та що з того? У авторів видно все те, та при тім видно також, що всї свої відомости про дані явища в житю народа вони брали з газет або з уст инших людий. Близької, живої знайомости з народом тут не видно, то й статї при всій цїкавости фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка особисто знайомого з дїлом і з людьми. Щоб відчути ріжницю, досить буде прочитати статю про робітницькі страйки; тут зараз видно чоловіка, що сяк чи так стоїть близько до справи, про котру говорить, і говорячи про

неї знаходить теплий тон безпосереднього, не теоретично виміркуваного чутя.

Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложили ся, що інтеліґентній громаді годі наблизити ся до народа, особливо по селах. А я скажу на се: поки інтеліґентна громада не зблизить ся до народа, не стане з ним за одно, не підійме його до духових і політичних інтересів, доти й політичні обставини Росії не зміняють ся. Треба ж зрозуміти, що тут по просту нема иншого виходу і що всяке ваганє, всяке опізненє української інтеліґенції в такому зближеню велика небезпека для національного розвою, для всеї будущини України.

Чому? Легко зрозуміти з того, що скажу далї, та попереред усього скажу одно: неправда сему, буцїм то теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізують інтеліґентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Нїякі в світї порядки не можуть покласти такої стїни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозумівають ся, а не то що на волї, серед непереглядних просторів та степів України. А по друге: маємо приміри, що инші люди в Росії зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаґанду національну і соціяльно-політичну. Вкажу на Поляків, що зуміли се зробити хоч через половину на леґальній дорозї; вкажу на Литовців і Латишів, що поставили весь свій національний розвій на нелеґальну дорогу, друкують свої книжки й ґазети за границею і про те засипують ними кожде своє село в Росії. Адже ж се також люди, не чарівники! Також під російськими порядками роблять, а не в Анґлії! Не вже ж серед Українців, особливо серед молодшої ґенерації, не знайде ся нїхто, хто б зацікавив ся сею роботою найближших сусїдів, пройшов у них школу такої роботи і перенїс її на український ґрунт?

Говорять нам, що на Вкраїнї і загалом у Росії є українські радікали, Драгоманівці чи як вони там себе величають. Тяжко сему повірити. Адже-ж найвиднїйша прикмета поступових думок, се жива праця, орґанізація живих людий. Адже радікалїзм усюди, навіть і в Галичинї, розуміють ся не як пусте теоретізованє, а як прикладанє поступових думок до роботи серед народа, як орґанізованє того народа до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливости. Де є такі радікали на Вкраїнї? Чуємо про ґрупи молодіжи, що спорять

над тим, чи слід давати вкраїнському мужикови московську книжку, бачимо людий прихильних нашому радікалїзмови, читаємо відозви їх, що, мовляв, складайте гроші на піддержанє радікального руху в Галичині. Що про се сказати? Се якась настойка на радікальних ідеях, а не дійсний радікалїзм. Хоч і як сімпатичні нам особисто ті люди та їх починаня, та все таки мусимо явно сказати їм: не сего треба поперед усього! Галицький радікалїзм здвигнув ся не грошима, а працею й агітацією серед народа, і ними стоятиме й далі. Робіть, панове, у себе анальоґічну роботу, освідомлюйте свій народ — просто, безпосередно, устами, брошурами та листками друкованими хоч би у нас та перешварцованими за границю, пробуйте, щоб у вас радікалїзм пустив корінє між народом, зробив ся хоч невеличкою, а громадською, не кружковою силою, то се й для нас буде підмога десять раз більша, ніж ті дрібні грошеві підмоги, які тепер ви могли би нам доставити, і котрі замість дійсно поставити нас на ноги, можуть тілько in infinitum продовжати нашу обопільну мізерію. Бо у вас вони зродять почутє облекшеня, що ось, мовляв, ми сповнили свій обовязок, чи то пак відкупили ся від нього 10 чи 100 рублями, а у нас ослаблюють енерґію, піддержуючи надію на постороннюю поміч. Радікальний по ідеям і свідомо національний, український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників дасть нам і вам без порівнаня більше, бо праця над таким рухом відібє у нас охоту до теоретізованя, в десятеро збільшить вашу енерґію, породить запал, якого від 70-тих років у вас нема, дасть вам силу і повагу серед поступових і радікальних громад инших народностий, дасть вам живу опору в народі. А й у нас радікальний рух серед вашого народа побільшить віру в свої сили, бо ми почуємо, так сказати, міцну опору за своїми плечима, а при тім наші й ваші радікальні каси розпоряджати будуть далеко більшими сумами гроший, значить, дальший хід агітації все більше й більше буде забезпечений.

Не говоріть, що така робота у вас неможлива. Можуть робити її инші, чом же би не могли й ви? Певна річ, "съ дозволенія начальства" сего робити не можна, та дарма. І нас у конституційній державі начальство не благословило і не благословить на шлях радікальної агітації. Та дарма, вовка боявши ся і в лїс не йди. А вже мабуть є й між вами люди, що не так дуже

боять ся того вовка. Я не розумію, як може бути нелеґальна дорога чимось дивним, несподіваним або страшним для російського Українця, котрий мусить же бачити, що все українство в Росії сам уряд поставив по за рамки леґальности. Сам уряд пхає вас на дорогу нелеґальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тілько, щоб вам було вільно бути леґальним? Не бійте ся, уряд добре бачить, де українство могло б бути йому неприємне, і всіми можливими запорами не допускає свідомих Українців і української свідомости до народа — а ви будете слати петиції до царя і вести війну з цензорами за дозвіл надрукувати по українськи книжечку народніх оповідань, казок або віршів! Не вже се змаганє — робота і війна гідна духового цвіту великої нації? Розділ між українською інтеліґенцією і простим народом — ось та стіна, о котру стоїть хоч би сто лобів розтовкти, щоб її розвалити, і поки, ви, українські радікали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти ані ми, ані ніхто на світі не повірить у серіозність вашого радікалізму.

Ми певні, що в Росії і на Україні не виродили ся сильні, енерґічні, геройські натури, що зуміють і тут піти на пролом, як пішли Желябови, Кібальчичі і сотки инших Українців на боротьбу за всеросійську революцію. Згадуючи про тих дій сних новочасних героїв ми ніколи не можемо позбути ся безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено і з яким резульґатом? Усунули особу Александра II., шоб зробити місце Александрови III. Серце стискає ся з болю й досади. Адже ж як би ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були проняті, і як би повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх память у ряді наших найліпших борців і — справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Европі як справа актуальна, що жде свого рішеня, і може зовсім иншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!

Та ще й нині справа не пропаща, бо ще й нині шлях від інтеліґенції до простого народа не проверстаний. Народ сам у штундовій орґанізації вироблює свою орґанізацію, дає інтеліґенції готові форми, в котрі може виливати ся зміст радіка-

льного, національно-політичного руху. Сором українській інтеліґенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютізму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкрасша конституція перейде над ним до дневного порядку і кувати ме на него нові ярма. Бо дурня і в церкві бють, а на похиле дерево і кози скачуть.

2. Не так тії вороги, як добрії люде.

Довго бренїли менї в думці слова Шевченка: "Не так тії вороги, як добрії люди", поки рука зважилась покласти їх на папір. В думці повстали вони зараз після прочитаня статї "З кінцем року", а на папір лягли далеко пізнїйше: все хотїло ся провірити думку, чи справді має вона рацію. Та врештї людина сама своїй думці не суддя, отже нехай судять инші люди. Я тілько попрошу уважати мої слова не за колєктівну "заяву", а за вираз одної людини, близької до радікальної справи, бажаючи сій справі доброго розвитку, отже пишучої в її інтересї.

Імя автора статї "З кінцем року" говорить само за себе. Нїхто запевне не стане підозрівати, нїби Д. Франко "ворог" українських радікалів, а "не добрий чоловік", з добрими замірами. Та шкода, що добрі заміри не завждї спроважують такіж добрі наслїдки; буває се тодї, коли в самих замірах лежать помилки. Так сталось і на сей раз. Дозволю собі роздивитись сї помилки.

Д. Франко обвинувачує українських радікалів і зовсім слушно (?) каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити, врештї, що їх самих мало, тілько далї несподївано ставить їм у приклад радікалів галицьких, про яких тілько що перед тим не богато доброго міг сказати, і дає далеко не провірені рецепти спасенія душі і рідного краю.

Нїхто не повинен одхрещуватись від щирої, хоч і суворої критики, та тілько всякий, хто уважає себе дорослим, не може мовчки приймати проповіді " науки" a la Толстой, і ставлення собі в приклад зовсім не авторітетних людий. Нехай би д. Фра-

нко критикував Українців, та не жалував би й своїх; до речі то йому більш відоме діло. Загал інтеліґенції галицької радікального напрямку ніяк не може імпонувати укр. радікалови. Хто з нас був у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів Русинів радікального напрямку, то не так уже дуже очарував ся. Кому траплялось листувати ся і особисто стрівать ся з галицькими радікалами- дїячами, той не може сказати, щоб вони здались йому велитнями, вартими подиву і наслїдування. Запевне єсть між ними гідні поважання люди, та вони є скрізь, а в загалї нас завждї прикро вражало, що в Галичинї, країнї всеж конституційній, так мало людий стає під корогвою визволення, і ті, що стають, так рідко тримають ся стало. (Ми говоримо тут тілько про інтеліґенцію радікальну, бо до селянського руху радікального не було нагоди придивитись близько). Колиж недавно розпочатий радікальний рух все таки по трохи ширить ся серед галицько-руського селянства, то се головно через те, що тяжко пригнїчені, виведені з терпеливости селяни самі йдуть на зустріч інтеліґентним радікалам пропаґандістам. Ся умова та ще деяка ґарантія волї пропаґанди, яку все таки дає австрійська конституція, помагають нечисленним і не досить відданим дїлу галицьким радікалам осягати видимі результати своєї роботи. Але вжеж сеї остатньої умови, себ то найменшої ґарантії слова, у нас зовсїм нема. Та нехай би д. Франко зважив се таї виступив не одностороннїм карателем укр. радікалів, а суворим критиком на обидва боки, тодї б можна було залишити полеміку хоч про сей пункт; а то д. Франко тілько раз-у-раз говорить: "Ось що робимо ми, — чому би не могли й ви", а на всї можливі відповіди заранї каже: "Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто неправда сьому!" Се вже такий argument supreme, що проти нього не можна йти, коли не бажаєш вдаватись до авторітетного свідоцтва Господа Бога, або до аргументації жінок "з народа". Нїхто більше як ми не признає і не тямить власних хиб, але ж на докори д. Франка можна сказати не тілько: "mea culpa!" бо не всї заповідї д. Франка входять в релїґію укр. радікалів і не проти всїх вони согрішили.

Головна заповідь д. Франка, се безпосередня пропаґанда серед народа (слово народ д. Франко уживає не в европейському розумінню, а в народницькому: "селяни"). Учитись сеї

роботи він одсилає Українців до Латишів, Поляків та инших недержавних народностий Росії. Чому ж не до самих Росіян? Адже ж колись були люди, що пробували сю роботу на всьому просторі европейської Росії. Ми власне не будемо говорити виключно про Україну, бо хоч у ній працювало богато борців і головно Українців з роду, але вони переважно були людьми без виразної національної свідомости, отже й не могли мати тих національних ідеалів, опертих на історичних прикладах (Пугачевщина, Разиновщина). Всї ці люди не строїли в кабінетах теорій, а пішли просто "в народ", несучи і книжки і живе слово. Непереглядні російські степи не оборонили сих людий від кайданів і каторги, та вони й не боялись сього, і несли незаслужену кару з таким героїзмом, про який і не снилось галицьким опозіціонїстам. А що вийшло з їх пропаґанди? Хоч більшість місцевостий в европейській Росії з російським та українським населенєм дала не менше інтелїґентних дїячів, ніж дає теперішня Галичина, і хоч увесь той рух протримавсь не менше лїт, ніж радікальний рух тримаєть ся в Галичинї, та врештї увесь рух мусїв змінити напрямок. Брак елєментарних прав слова і людини заставив дїячів признати, що не можна визволятись виключно при помочи селянства, навіть поставивши в боротьбі на першому плянї інтереси цїлого народа, заставив їх признати, що інтелїґенція перше ніж послужити як належить свойому народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сего народа. Тодї соціялїсти в прінціпі стають полїтиками на практиці, являєть ся Желябов з товаришами здобувати полїтичну волю, сю conditio sine qua non можливости користної роботи в інтересах найгірш пригнїченої кляси народа. Така зміна дїяльности була конечною еволюцією, і нам дивно, що д. Франко не бачить сього й обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської полїтичної волї. Д. Франко чомусь думає, що як би ті люди лишились на Українї шукати серед селянства національних ідеалів основаних на вільнолюбних думках, то Вкраїна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить полїтична воля. А полїтична воля ніби то має наступити "не нині, то завтра!" Вашими б, д. Франко, устами та мед пити! Але ми дивимось на стан річей сумнїйше і думаєм, що нам ще не рік не два їсти біду, поки здобудемо яку небудь, куди не ідеальну,

політичну волю... Так отже не муки апостолів борців лякають теперішню російську опозіцію, а марність їх праці. Тим-то запевне і укр. радікали не могли так виразно поставити в своїй програмі безпосередної пропаганди серед селян, не говорячи вже про те, що деякі радікали уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди. Не один радікал буде робити таку роботу, де тілько се буде можливе, поруч і одночасно з роботою серед інтеліґенції, але робити її своїм єдиним credo він не може і не повинен. Коли в Галичині головнійший ґрунт для радікальної роботи — селяни, то у нас на Україні перш усього треба зробити собі інтеліґенцію, вернути нації її "мізок", аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, а і потім в купі з сусїдами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками. Тілько ми повинні при тому постаратись, щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности, а пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави, отже щоб політична воля була краєвою, національною, децентралїзованою і рівно для всїх демократичною. Такої роботи вимагає між іншим і Драгомановська програма; зазначуєм се тут через те, що д. Франко уживає слова Драгомановець і радікал, як ідентичні. Отже д. Франко мав би зовсїм рацію, як би дорікав укр. радікалам за недосить інтензівну роботу серед інтеліґенції та недосить дотепні заходи коло здобування прав, а так виходить, що він наміряв ся на радікалів, а влучив у народників, кождий бо відповідає за ту обіцянку, яку він сам давав.

А ось уже один уступ, де мушу сказати, що д. Франко "ломится в открытую дверь", як що не жартує. Він добирає справді патетичного тону, щоб умовити укр. радікалів не чекати "дозволенія начальства" на свою роботу, і вказує на спасенний приклад гал. радікалів, що не боять ся своєї мачухи-конституції, а йдуть тернистим шляхом, куди кличуть їх високі завдання. Може бути, що д. Франко хтів собі пожартувати перед новим роком, а юмор найкрасше вражіннє робить при серіозному тоні, та тілько час вибрав для сього трохи лихий, власне такий, коли дехто з тих товаришів оселив ся на дармовім мешканні "съ дозволенія начальства". Українці вибирали собі для жартів з Галичанами кращі часи. Коли ж д. Франко не жартував, то певне з нього хтось зажартував, розказавши йо-

му якісь небилиці про якісь ніколи справді небувалі серед українських радікалів заміри посилати петіції та віддавати свою справу на цареву ласку.

Взагалі треба сказати, що д. Франко занадто вже часто натякає "на страх іудейскій" укр. радікалів. Коли який жарт надто часто повторяти, то він тратить свою сіль, це треба памятати юмористам.

Ну, прошу вибачення за відступ трошки довгий, і звертаюсь до инших тем.

Одно з найповажнійших питань — як зробити Україну вже тепер полїтичною силою. Один "сором", очевидно, тут не богато поможе, бо його Українці чують ще від часів Шевченка, а спасенія душі досї не запобігли. Д. Франко радить нам перш усього не бути "дурнями" і стати готовою силою, не ждучи конституції. Постараємось! Тілько цїкаво, для науки, знати, які то готові сили були в руській Галичинї в той час, як на неї налетїла конституція? Чи був тодї хоч один радікал на цїлу Галицьку, Буковинську та Угорську Русь?

Врештї д. Франко не вірить в самий факт істнування "українських радікалів Драгомановців, чи як там вони себе величають". (По думцї д. Франко слїд би зватись їм тілько "настойкою на радікальних ідеях"). Видно для него українські радікали такий же міт, як для нас ті радікальні гурти, що спорять ся, чи давати українському мужикові російську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдино на зібраний гріш pour les beaux yeux закордонних братів. Взагалі дозволю собі сказати, що статя "З кінцем року" в тій частинї, де д. Франко говорить про Українців, здаєть ся менї зложеною дуже недбало Здавалось би, коли оскаржувати укр. радікалів, то слїд би набирати доказів тілько з їх власної дїяльности, замість того, щоб кидати обвинувачення просто в гурт усієї української інтелїгенції, — нехай, мовляв, "куля винного знайде". Через те и виходить іноді так, що коли по порозумінню фраз оскарження вимірені проти укр. радікалів, по самому дїлу вони зовсїм не в їх табір попадають. Що сказав би д. Франко, як би хто, полемізуючи з галицькими радікалами, закинув би їм напр. ніби то запобігання ними ласки у польських феодалів та клєрикалів, та і взагалі став би дорікати їм за такі події, які можуть характеризувати тілько партію "русько-католицького союза", але ніяк не галицьких радікалів? Отже, на жаль, як раз і україн-

ським радікалам приходить ся не приймати в серйоз "научки" д. Франка з поводу роботи "з дозволенія начальства" або заношення петицій до царевої ласки.

Тепер скілька слів про "хатні" справи, тай годі вже втомляти увагу читців і д. Франка. Після добрих рад д. Франко говорить нам: "Сидіть, люди добрі, дома, до нас не лізьте з грошима, то так буде краще і для нас і для вас, а то ваша "поміч з боку" нас деморалізує, а вас привчає відкуплюватись від обовязків".

Справді "поміч з боку" не те, що товариська, братня поміч, вона мусить деморалізувати, як то видно на прикладі москвофілів. Але ж ті люди, що досі помагали гал. радікалам, не вважали себе запевне "поміччю з боку", якимсь "славянским благотворительным обществом", вони давали гроші не на "добродійні цїли", а на спільну, рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли дїло занепадало через галицькі фінансові злидні, і про такий характер української помочі д. Франко повинен би як найкраще знати. Як би дїло було в "добродійности", то можна б сказати, як той Мазур: "Nie miła księdzu ofiara idź cielę do domu", і коли, звісно, не забрати, бо що з воза впало, пропало — то хоч на далї не давати "своєї дрібненької грошевої підмоги". Тілько що до сеї "підмоги", то знов таки д. Франкови слїд було не називати її "10 чи 100 рублями", бо д. Франкови добре відомо, що з сих 10 та 100 р., що року складалось не менше, як півтори — дві тисячі (говорю про одно досить відоме менї джерело помочи з України гал. радікалам), а инший рік, то й більше. Так от і слїд би д. Франкови, коли вже він уважав за потрібне зачепити сю справу, говорити про неї докладнїйше, аби на Українї через його недбалі уваги не повстали які непорозуміння в сїй і без того дразливій справі. Галичанам теж дїло просте: коли гроші деморалїзують, цур їм, не приймати! Аби тілько се було зроблене не з амбіції враженої полємікою і не на шкоду громадському інтересови; бо коли справа через те спинить ся, та ще на кілька років, аж поки Галичани цїлком зберуть ся з власними грошима, то для Українців такий вихід зовсїм не жаданий. Але ж коли б дїло обійшлось як слїд, то Українці не мали б чого журитись і звичайне своїм грошам і сами лад дадуть. Даремне Галичани думають, що в нас гроші тілько для них збирають ся і тілько для

того, щоб купити собі від них індульґенцію на гріх лїнивства; такі індульґенції не тільки в Галичинї продають ся.

На останок зазначу цїкавий факт: статя "З кінцем року" осягла собі високої чести бути гектоґрафованою руками ворогів радікальної партії. Ще нї одна статя з "Житя і Слова" не заслужила собі такої чести. Гектоґрафовані примірники продають ся по 25 і по 35 коп. Статя справила справжнїй тріумф серед сих нових українських видавців, їм бо досї не вдало ся написати самим щось такого, щоб так попало радікалам в око, або хоч так їм здавалось, дарма, що вони "вороги", — аж знайшов ся, спасибі йому, "добрий чоловік", та ще й редактор радікального вістника. Коли б тілько д. Франко бачив "побідоносні" погляди своїх видавців і чув тон, яким вони питають радікалів при стріванні: "А ви читали "З кінцем року?" Що ж казати радікалові на таку anzuegliche Frage? — "Не так тії вороги, як добрії люди!"

Н. С. Ж.

3. Коли не по конях, так хоч по оглоблях.

Свою відповідь мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нїчого цітувати з моєї статї дословно, і для того вкладає менї в уста такі річи, яких я не говорив.

1. І так він пише: "Д. Фр. обвинувачує укр. радікалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, в решті, що їх самих мало". Де я се сказав у своїй статї? Не можу знайти сего місця і навіть думаю що коли б був се сказав, то сказав би велику нїсенїтницю. Бо коли міг би ще сяк так сказати, що укр. радікали мало роблять (я й сего не сказав, не бувши на Вкраїнї і не бачивши їх роботи, до чого виразно признав ся на стор. 101), то вже нїяк не був би в станї сказати, що вони мало хочуть робити, бо для сего мусїв би залїзти їм у душу. А робити укр. радікалам закид із того, що їх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Тай відки я можу знати, чи їх мало, чи богато?

2. Пише полеміст: "Д. Фр. тілько раз у раз говорить: "Ось що робимо ми — чому би не мали й ви", а на всї можливі відповіди заранї каже: "Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, а й просто — неправда сьому". І знов я

не пригадую і не можу знайти в своїй статї того місця, де би я з самохвальбою говорив: "Ось що робимо ми!" Противно, вся перша половина моєї статї показувала масу того, чого ми не робимо, або що тілько слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб Українцї робили око в око те саме, що й ми в Галичинї? На стор. 103 я підчеркнув розрізненість між інтеліґентними людьми і простим народом, а далї писав ось що: "Скажуть нам: полїтичні відносини Росії так зложили ся, що інтеліґентній громадї годї зблизити ся до простого народа, особливо по селах", і на се відповів далї: "Неправда сему, буцїм би то теперішнї порядки російські так уже абсолютно відрізували інтеліґентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Нїякі в світї порядки не можуть покласти такої стїни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозумівають ся, а ми маємо приміри, що инші люди в Росії зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаґанду національну і соціяльно-полїтичну". Значить, я анї не клав Галичан за примір Українцям, анї не приводив "усїх можливих відповідів", а тілько виставив одно скромне і елєментарне жаданє і старав ся показати, що воно можливе.

3. Пише полєміст: "Д. Фр. обвинувачує Желябова і тов. за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобуваня всеросійської полїтичної волї. Д. Фр. чомусь думає, що як би ті люди лишились на Україні шукати серед селянства національних ідеалів основаних на вільнолюбних думках, то Вкраїна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить полїтична воля". Ось що значить — полємізувати без докладного цітованя! А я по поводу Желябова і тов. писав дословно ось що: "Згадуючи про тих дїйсних новочасних героїв ми нїколи не можемо позбути ся безконечного жалю. Адже ж як би ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були проняті, і як би повернули були свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, то... справа вольної, автономної України стоялаб нинї і в Росії і в Европі як справа актуальна, що жде свого рішеня". Значить 1) я Желябову і тов. нїчого не закидав, а тілько жалував, що їх праця вийшла по за рамки національности і смерть їх не вийшла нам на користь, 2) я не велїв їм шукати нїяких ідеалів серед селян-

ства і 3) не сказав, що вони самі моглиб були зробити Вкраїну "свідомою і готовою". Сї три спростованя я мусїв зробити на самім початку відповіди, бо коли мій полєміст говорить, що в моїй статї "З кінцем року" та частина, де говорить ся про Українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полєміка в тих уступах, що наведені висше, зложена по просту недобросовісно. І ще одно: мої уваги про українську інтелїґенцію не всї відносили ся до укр. радікалів: те, що є на стор 102 і дальші два уступи статї (стор. 103 і 104) не відносять ся виключно до радікалів, а до укр. інтелїґенції в загалї. Чому шановний полєміст се промовчав, а потім "побідоносно" показує менї: ось ти оскаржуєш радікалів, а твої стріли падуть на инші голови?

На тім я міг би й закінчити свою відповідь, бо з чоловіком, що перекручує і фальшує твої слова і думки, неможлива розмова. Та в статї д. Н. С. Ж. порушено деякі важні питаня, цїкаві й по за рамками полеміки, то менї здаєть ся конечним поговорити про них, тим більше, що хоча д. Н. С. Ж. й заявляє, що він висказує тілько свої індівідуальні думки, то надїю ся, він не заперечить, що сї думки поділяє ширший кружок людий. Се для оправданя дальшої розмови, — бо ж очевидно, статя д. Н. С. Ж. тодї набирає більшої ваги.

Поперед усего про кінцеву "anzuegliche Frage". Вороги радікальної партії гектоґрафували мою статю і продають її по такій а такій цїнї. І що ж з того? Чи сим вони дали себе знати як вороги рад. партії? Чи пододавали до моєї статї якісь уваги, перекрутили її? Нїчогісінько! Гектоґрафували і розширюють, значить, силкують ся розповсюднити мої думки. Я можу сказати їм хиба спасибі, бо я переконаний, що в своїй статї не сказав нїчого такого, що могло би шкодити укр. народнїй справі анї укр. рад. партії. Докоряти менї за те, що хтось розширює мою статю, наражаючи ся за се на небезпеку, докоряти для того тілько, що статя не подобає ся одному кружкови, а подобає ся другому, се по мойому буде більше полїтика нервів, нїж полїтика програмова.

Чи укр. радікали для мене міт, як докоряє менї полєміст? Міт не міт, та все таки справа не дуже ясна. Я не виджу — і тут з гори признаю ся до незнаня людий, кружків, їх взаємин і хто хоче, тілько констатую факт — практично виявлених ріжниць між укр. радікалами і народовцями старої дати (особли-

во їх молодшим поколінєм) з одного, і соціяльдемократами з другого боку. Правда, в своїх писанях дехто з радікалів кидає камінєм на народовців, та о скілько такі писаня доходили до моїх рук і я міг сконтролювати їх, я бачив якусь дитинячу злість або зовсім непереварені доктріни, а не дійсні прінціяльні ріжниці. Повторяю, може вони й є, та треба б їх не тільки висловити в одній статї, а й виявити в практичній роботі. Не можу відмовити собі... прикрости, щоб не привести хоч одну тіраду із статї присланої менї одним радікалом для надрукованя в "Ж. і Сл." — значить, не з приватного листа. "Народовці суть українські шовіністи а la славянофіли, що ненавидять усе російське, на що не раз указував і пок. Драгоманов, а радікали — укр. націоналісти, що Великорусів уважають за своїх братів. Народовці думають, що народ великоруський і уряд — те ж саме; ми думаємо, що народ стражде, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери наші вороги і навіть умудрили ся знайти централізм і в партії "Народного права" і через се з Росіянами лучити ся не можуть; радікали думають і роблять навпаки. Народовці — вороги соціяльної демократії і не мають взагалї ніякого економічного прінціпу ні програми, а радікали простягають братерську руку соц. демократії і суть самі соціялісти обох напрямків (?) соціялізму. Народовці стоять на прінціпі "цѣль оправдываетъ средства" і через те не признають норм етики, а радікали в своїй практиці стосують ся до сього прінціпу, і звичайно, в купі буть не можуть. Народовці — націоналісти і хочуть, щоб і всї були такими; радикали не вірять в національности і т. д." Так ось які ріжниці між укр. радікалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні, а що другі — сего не знаємо. А вже така поговірка, що одні держать ся етіки, а другі ні — даруйте, се ж одна злість і нїчого більше. А шо значить, що укр. радікали не вірять у національність? Чи вони думають, що національности зовсім ніякої нема? Чи може думають, що полїтична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи може невіра їх відносить ся тільки до української національности, а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво-б нам знати, до яких се обох напрямів соціялізму зачислюють себе укр. радікали? В Росії йде тепер суперечка між соціяльдемократами і народниками, — може се ті два напрями?

А в такім разї чи кождий укр. радікал належить від разу до обох сих напрямів, чи може одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж їх вяже до купи? Не заперечить мабуть і мій шан. полеміст, що маючи перед собою такі заяви укр. радікалів, а не знаючи нїчого про якусь иншу їх конкретну роботу, мимоволї почнеш уважати їх мітом, а в найлїпшім разї чимось таким, що ще не вийшло із стадії ферментації.

Мій полеміст певно не без деякого оправданя докоряє мене за те, що я взяв ся говорити про укр. радікалів, не знавши їх докладно, і в замін за те береть ся критикувати галицьких радікалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хиба декого з львівської та віденської молодїжи. Вони не імпонують йому. Вірю сему, та на жаль навіть уся та молодїж разом узята не є ще галицький радікалїзм, не є гал. радікальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а сего полеміст, як сам каже, зовсїм не знає. Та я скажу йому: нехай би гал. інтелїґентні радікали були й які дрібні, погані, недотепні, то всеж таки українські через те лїпшими не зроблять ся. А раз почато дїскусію про укр. радікалів і їх завдачі та роботу, то добросовісному полемісту слїд би трактувати сю тему спокійно і річево, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуєте. Ми й не хочемо вам анї кому будь імпонувати, а робимо в смирности духа свою роботу і можемо сказати тілько одно, що ся наша робота по чортівськи заімпонувала нашим справжнїм ворогам, котрі отсе в ріжні труби трублять, що в Галичинї треба скасувати конституцію, щоб здусити хлопський радікалїзм. Ш. полеміст думає, що в тім мала заслуга гал. інтелїґентних радікалів, бо народ попиханий бідою сам іде на зустріч рад. пропаґандї. Можу впевнити його, що помиляєть ся, а докажу се тим фактом, що коли в якім окрузї з ріжних причин ненастанна дїяльність інтелїґентних радікалів зменшить ся або зовсїм перерве ся, то й рух рад. серед селянства там притихає та розстроює ся. Шан. полеміст впевняє нас, що укр. радікали поклали собі метою поперед усього здобути інтелїґенцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціялїзму "обох напрямків", чи для пошанованя прінціпів етики, чи для невіри в національність? Та хоч би пробували здобувати її й для ідей у десятеро конкретнїйших, то все таки менї здаєть ся, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичинї також

потратили богато літ праці й заходів на здобуване інтеліґенції, і можу впевнити д. Н. С. Ж., що здобули тисячі розчарованъ і один великий пшик у результаті. Коли розбудите живий і сильний рух серед народніх мас, по містах чи по селах, то, будьте певні, що що є живого й чесного серед інтеліґенції, і без вашого здобуваня пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеольогії, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народа. Фраза про здобуване інтеліґенції укр. радікалами є по мойому eine faule Ausflucht і нїчого більше.

Я не без розмислу посилав і посилаю укр. радікалів учити ся практики аґітаційної до Поляків, Литовців, Латишів, Грузин і инших недержавних народностий Росії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих Росіян, що ходили в народ, і дармо менї ш. полеміст тиче ними в очи. По мойому російське ходженє в народ, хоч і як героічне, повне посвяченя, було роботою зовсїм хибною і безплодною. Інтеліґенти йшли в народ для себе, для очищеня свого сумліня, і заразом для пропаґанди ідей далеких, висших понад розуміне народа. Віддати ся затяжній праці серед народа, службі його буденним інтересам вони не хтїли й не вміли; найраднїйше йшли на фабрики, тай там не богато що вміли осягнути. Се зовсїм не те саме, що у Латишів, Литовців і ин., де сотки інтеліґентів без усякої пози на геройство довели до того, що кождий мужик уміє читати і — має в руках нецензурну, за границею друковану ґазету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головно тим, що надрукована латинськими буквами. Та маючи ненастанно в руках нелеґальну лектуру народ привикає до полїтичної самостійности, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одно, а рівночасно робить ся свідомий своєї національности і свого людського я, виховуєть ся і для полїтики і для цівілїзованого житя. І коли я закликав Українців до такої роботи, так се між иншим і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських орґанізаторів до мене доходили поклики: "Деж ваші Українці? Чому вони не освідомлюють, не орґанізують свій народ? Ми бажали би війти з ними в зносини, та звісно, не з кружками інтеліґентів, що не мають нїякого звязку з масами народніми. А коли ваші укр. радікали зі свого боку не почнуть робити серед свого народа, та тоді вже не прогнівайтесь, коли та робота

де в чому не буде вам до вподоби. Мн будемо робити для себе. а не для вас."

Скажу більше: така робота — на Україні, серед простого люду і зовсім не в інтересі української національности і укр. історичних традицій уже робить ся і робить ся від давна, систематичною та з такими засобами витревалости, посвяченя й абнеґації, яких половину дай Боже укр. радікалам. Я не можу говорити виразнійше, хоча менї, хоч з далека, відомі особи й місця, та тілько запитую укр. радікалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то передчасно закинули менї таку вже круглу ігноранцію укр. справ, а коли знають і нїчого не роблять зі свого боку, то нехай собі самі відшукають назву для такої тактики.

Шан. полєміст кпить собі з мене, що я по старомодному вважаю народом селянство, хлопів, а не всю націю. Mea culpa, спіймав ся, на старомоднім термінї! Думав по галицьки, а не по европейськи. Поправляю ся і повторяю: укр. радікалам конечно взяти ся до роботи між укр. селянством, без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Воно маса, воно темне, кривджене, безпомічне, і наші вороги з ріжних боків роблять заходи, щоб позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр. селянство здібне до орґанізації, до праці й високого посвяченя за ідеальні змаганя.

Коли-ж бо дехто з укр. радікалів думає, що не селяни, а міські робітники догідний ґрунт для їх роботи, закидає знов мій полєміст. Во імя Господнє! — скажу на се, — йдїть між робітників, тілько йдїть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог, а хто друг, бо сим не тілько народа, не тілько інтеліґенції, але й кота з за печі не вивабите і не здобудете. Та я бою ся, що й сей заміт не більше, як eine faule Ausflucht. От-ми надрукували гарну працю про рос. робітницький рух і про київські соц. дем. виданя. Всяке признанє для ініціяторів тих видань, тілько деж там хоч дух пахне укр. радікалів? Де вони були, коли зачинало ся се виданє? Чи ж не могло би се виданє появити ся в Москві, Саратові або Вятці? По чім видно, що сї виданя обертають ся до робітників коли не виключно, то певно переважно Українців з роду?

Порозуміймо ся! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робочого народа рух просвітний, націо-

нальний і політичний анальогічний до того радікального селянського руху, який іде в руській части Галичини. То певно не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух штундовий і національно-просвітні рухи серед инших недержавних національностий Росії доказують нам, що й радікальний рух з певними модіфікаціями можливий у Росії. Адже ж показав ся можливим рух соціяльно-демократичний, що вимагає для себе далеко більше простору і політичної волї, ніж хлопський рух радікальний. По нашій думці тілько такий рух може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настаню політичної волї — чи се буде тепер, чи четвер — з укр. нацією будуть числити ся, значить, політична воля пошанує її краєві й національні особливости. Тілько те може бути пошановане, що сяк чи так виступить на зверх. Власне те, що в Галичинї при настаню конституції Русини не підготовили собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підрізало добробут економічний*). Українці вже тепер у многих поглядах стоять ліпше від Галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народа живійші традиції козацької волї. От тим то нам здаєть ся, що можемо від Українців вимагати більше, ніж від Галичан, і що Українці не мусять грішити тими гріхами, якими вольно й невольно грішили Галичани.

4. З новим роком (1897).

"З новим роком, з новим щастєм!" отсим бажанєм звикли потішати себе наші люди. В остатніх роках чим раз частійше приходить ся при тім бажаню мелянхолійно хитати головою і додавати: "Еге, нове щастє, та з старими дірами!"

Та що діяти, будемо й ми вірні старому звичаєви і побажаємо нашим землякам з отсим новим роком дечого такого, що могло би сповнити ся без чуда божого і без інтервенції заграничних держав, колиб тілько добра воля та добрий розум. Знаю добре, що говорячи про добру волю і добрий розум на-

---

*) Ш. полеміст і тут без потребн вдав ся в крини, що, мовляв, Галичани дістали політ. волю без власної праці. Так зовсім вона їм не звалила ся з неба і напр. на полї шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили не зважаючи на трудности і з боку шляхти і з боку державної адміністрації.

ших коханих земляків, я входжу на поле мрій і фантазій, та для мене як поета се поле не заборонене. Мрії, то мрії.

Не всегдажь самъ слезы горькія
Лить о бѣдствіяхъ общественныхъ, —

як писав колись Карамзин. Попробуймо мов стрілець за прудким зайцем по добрій пороші побігти на хвилю за крилатою думою і уявити собі, що би то було, як би — —

Візьмім головну річ. Усї партії в Галичинї, всї полїтики признають, що з усего, що робить ся у нас на полїтичнім полї, найважнїйшою, найбогатшою наслїдками є праця над полїтичним і громадським освідомленєм народа, є та полїтична й соціяльна аґітація, яку ведуть по троха всї партії (особливо в хвилях потреби, перед виборами), та яку найсістематичнїйше, найбільше свідомо і з найширшою, правдиво по европейськи поступовою проґрамою веде русько-українська радікальна партія. Та треба признати, що й вона веде її слабо, прихапцем, спорадично, що робить її не загал партії, а пару одиниць, напружаючи до крайности свої сили, жертвуючи богато зі своєї кишенї, наражаючи своє здоровлє і свою свободу. Один із найкращих аґітаторів, С. Вітик, від 18 падолиста сидить у слїдчій тюрмі; на другого, П. Новаковського, сипле ся процес за процесом і за дрібні неформальности при скликуваню віч його засуджують на грубі грошеві кари, котрі швидко мусять зруйнувати його і без того мізерний стан маєтковий. Те саме дїєть ся і з Я. Остапчуком і иншими радікальними аґітаторами; не тілько власти, але і "сполечна єрархія" поводить ся з ними як з ворогами підчас війни, і не щадять їх, де тілько можуть їм шкодити. І треба подивляти енерґію, незломний характер і силу святого запалу у тих людий, що мимо тих жертв і своїх слабих сил не падають духом, але ведуть далї своє дїло. Одно хиба може нам пояснити се явище: їх піддержує те приняте, яке знаходять серед народа, під курними сїльськими стріхами. "Що менї процеси й засуди! Байдуже! — говорив менї Петро Новаковський. — Але коли бачу, як люди по селах при моїх промовах плачуть, то в минї аж дух росте".

Егеж! Росте дух і повинен рости у кождого, хто бачить, як сквапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради й науки, як ловить кожде щире слово, як горне ся до боротьби за справедливість. Та рівночасно плакати хочеть ся крівавими слїз-

ми, коли бачиш, як мало, страшенно мало ми, Русини всїх партій, хочемо й можемо дати тому народови, як усї наші заходи коло його піднесеня дїлєтантські, мізерні, як наші ради нераз дитяче наївні або глупозарозумілі, як мало ми при всїх своїх зусилях уміємо заслужити на його довірє, потягти його за собою, як мало вміємо й самі між собою і разом із народом були зорґанїзованою, дісціплїнованою силою, а не безладним стадом!

Погляньмо лише на польське людове сторонництво в західній Галичинї. В протягу остатнїх 3 лїт, при всїй тїсноті своєї програми воно від разу обхопило всю західну Галичину, звело першу завзяту битву з противниками при виборах до сойму в р. 1895 і хоч у значній части повітів упало, то про те зі здвоєною силою почало працювати далї, і з кінцем 1896 р. побідило майже у всїх повітах при виборах до рад повітових, а в 1897 лагодить ся до нової побіди при виборах до Ради державної. Сей знаменитий зріст завдячує сторонництво не тілько аґітаційній дїяльности д. Стапінського, що раз у раз їздить по повітах, промовляє в протягу року на яких 150 зібраннях, знає особисто кождого інтелїґентнїйшого селянина в західній части краю, знає потреби і бажаня людности і час вільний від поїздок уживає на те, щоби зібрані спостереженя та жаданя визискати як теми для дальшої аґітації, збирає в тій цїли дані і з нових статистичних і инших публїкацій і т. д. Се фаховий аґітатор, і без такого аґітатора немислимий людовий рух польський, особливо в перших початках. Та польські "людовцї" змогли ся в силу не самою тілько аґітацією Стапінського. До сего причинив ся і "Przyjaciel Ludu", вміло редаґований д. Вислоухом і його жінкою, звісною популярною писателькою, і цїлий ряд горячих та талановитих дїячів на провінції і то як із посеред освічених селян (назву тілько двох найвиднїйших, Якова Бойка і Вуйцїка), так із посеред інтелїґенції (др. Міколайський, др. Данец і др.). Люди ті не тілько роблять у партії і для партії, але поносять для неї таки чималі матеріяльні жертви; передом тут іде провідник партії, посол др. Лєваковський. От тим то й не диво, що партія та в короткім часї здобула західну Галичину, і вже тепер лагодить ся в похід на східну Галичину. І я певний, що вона здобуде й її, коли до того часу Русини, а головно радікали (на инші руські партії дуже слаба надія) не розвинуть такої дїяльности,

щоб польські людовці не мали тут з ким бороти ся і не потребували вишукувати своїх ворогів у східно-галицьких гніздах. А коли Русини не зроблять сеї роботи по свойому, то польські людовці будуть її робити по свойому і навіть тепер уже роблять по троха, бо їх виданя в досить поважнім числї розходять ся по східній Галичинї. А в такім разї національні інтереси Русинів певно не здобудуть великого блиску і руські патріоти будуть мати повне право кричати про новий утиск безталанної Руси вже не панами, але хлопами польськими. Та дарма, дурного і в церкві бють, а наша преславна нація така вже вдала ся, що не тілько чужі пани, але навіть чужі хлопи (польські та нїмецькі), й чужі пролєтарії (жидівські) для неї небезпечні й грізні.

Значить, конечна річ нам — не одиницями, не партіями, а всїм народом, усїми силами подумати над тим, щоб завести і піддержувати в Галичинї на Буковинї, на Угорській Руси, де тілько можна, сістематичну, не дїлєтантську, свідому полїтичну роботу: усвідомленє, підношенє і орґанїзованє мас народніх. Аґітація повинна стояти на першім плянї. Народ треба розворушити в імя його інтересів, його наболїлих потреб, у великій части краю треба тілько піддержати, усвідомити, накермувати те розворушенє, яке вже є. Для сеї працї треба спеціяльних людий, котрі би за сю працю мали удержанє, могли всюди їздити, всюди бути де треба. На східну Галичину треба би таких людий бодай трьох, а одного на Буковину. Та за аґітацією повинна йти пропаґанда, сістематичне освічуванє народа у всяких, а головно в полїтичних справах, популярна лїтература, брошури, ґазети, духова страва для читалень, та обік того правильно зорганїзована евіденція працї у всїх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорґанїзованє і фахове інформованє селян і міщан про всякі справи починаючи від господарських (таких як еміґрація, парцеляції дібр, цїни продуктів, умови зарібків у рїжних сторонах краю), а кінчачи на адмінїстраційних, автономічних та полїтичних. Усе те вимагало би знов двох-трьох людий підготовлених і спеціяльно відставлених до тої працї.

Люди знайшли би ся. Вони є, нараз самі напрошують ся на роботу, та щож! Серед наших партійних роздорів стрічають усуди недовірє, підозріня, дрібничні сумнїви або просто нехіть. А тимчасом час іде, справи народні комплїкують ся, ро-

бота робить ся чим раз тяжшою, а нагода раз занедбана не вертає вже більше. Пять, шість тисяч річного буджету в руках одного тямучого чоловіка (борони Боже, не товариства!), котрий би сам добре зрозумів потреби хвилї і засягнувши поради людий близьких до практичної працї з усїх партій мав можність по просту анґажувати людий для такої чи иншої працї публичної, особливо такої, яка би заповнювала люки в дотеперішнїй роботї наших освітних товариств — пять, шість тисяч річного видатку, розумно оберненого на цїли для всїх ясні й корисні, і справа полїтичного вихованя нашого народа за кілька лїт посунулась би геть наперед, і ми мали би в Галичинї й на Буковинї сильну, свідому, зорґанїзовану хлопську, людову партію, мали би вироблених аґітаторів мужиків, мали би популярну полїтичну лїтературу і не потребували би стидати ся перед иншими народами анї бояти ся їх конкуренції.

Се одна моя мрія, що так і мулить, так і просить ся під перо. А ось і друга.

З усего того, що тепер робить ся в Галичинї крім працї над усвідомленєм і полїтичним згуртованєм мас народніх найвартнїйші по мойому ті початки сістематичної працї наукової, яку зорганїзував при Науковім Тов. ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і товариству і цїлому нашому народови признанє — звісно, не дома, не серед широкого загалу Русинів, а по за границями нашого краю. Там, де люди займають ся наукою і цїнять наукову працю. Я чув із уст проф. Ягїча слова горячого признаня для тої, хоч і як поки що скромної працї, і слова здивованя, як се товариство ухитряє ся при таких мізерних фондах продукувати так богато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить товариство ім. Шевченка, се перший примір такої дружньої працї не тілько в історії галицько-руського, але загалом у історії українсько-руського духового житя. І справдї, одиноку паралєлю можна пришукати хиба в короткій та плідній працї Югозападного віддїлу Геоґрафічного товариства в Київі 1873—76 років. Прикро се сказати, та щож, коли правда: від декого з освічених галицьких Русинів я чув такі думки: "Все те, що робить ся в тов. ім. Шевченка, то для нас люксус, робить ся властиво pro foro externo, не випливає з наших домашніх потреб і в ґрунтї річи для нас зовсїм байдужне і непожиточне. Бо навіть із того, що инші будуть хвалити наші наукові виданя, для

нас властиво нїякого реального пожитку не буде." І се говорили ті самі люди, котрі потім страшенно обурювали ся, коли я назвав їх аргументи аргументами анальфабетів!

Я не буду доказувати, який невірний, поверховний сей суд. Скажу тілько одно: наша підростаюча молодіж сяк чи так буде мусїла розжувати ті наукові виданя. Те, що нині для старших поколїнь мертвий капітал, для молодших стане ся насущною духовою стравою, ляже в основу нової, ширшої, національної і гуманної освіти. Тілько сею дорогою, перевaривши ті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи ділєтанства і безплодного полїтиканства і вийти в епоху дозрілости та практичної полїтики. А що й повага та пошана у постороннїх не така пуста річ, як се говорять наші мудрецї, се не потребує доказу: брак такої пошани і поваги лежав і доси лежить колодою під ногами кождого Русина, котрий попробує в якім будь огляді виткнути ніс по за тїсні межі свого рідного смітя.

До мрій на тему оживленя, піддвигненя і розширеня тої наукової а попри нїй і лїтературної роботи мене спонукали дві річи. У найновійшій (сїчневій за 1897 р.) книжцї нїмецького журнала Byzantinische Zeitschrift (стор. 313—314) я вичитав ось яку новинку: "Румунська семінарія в Липську. Історія румунської семінарії показує виразно, що й для науки так само як для війни поперед усего треба гроший. Не бажаючи анї троха вменшувати заслуги дра Вайґанда (директора тої семінарії) треба поперед усего піднести, що незвичайно швидкий і сильний розцвіт сего інстітута в першім ряді завдячити треба щедрим засобам, які дає на нього кор. уряд румунський. Семінарія ся заснована для піддержуваня студій над історією, мовою і лїтературою румунською, а заснована в Липську для того, щоб молоді вчені, котрі там докінчують свої студії, могли вигідно користувати ся богатими науковими засобами, які є по бібліотеках нїмецьких унїверсітетів. Від великодня 1895 до великодня 1896 р. в румунській семінарії працювало 21 членів. Рік річно видає семінарія том своїх праць". Як вам се подобає ся? 21 молодих учених підготовляє ся до наукової роботи коштом уряду невеличкого краю! А щож робить велика соборна Україна, щоб піддержати бодай той слабенький огник наукової працї, який у нас зажеврів по 60 лїтах нашого "відродженя"? Чи дала хоч одному з наших молодих учених можність віддати ся науковій працї без журби за хлїб насущний?

Засновано одно-однїсїньке товариство для плекання літератури й науки, таї те протягом 17 лїт припадало снїтием, а коли врештї вийшло на свою властиву дорогу, знайшли ся люди, що бажали таки накинути на нього ярмо, то б то обовязок — підпирати всякі "незалежні" (т. є політичні) видавництва. А хиба ж не можливо було би заснувати у Львові всеукраїнську наукову семінарію і посилати туди для студій або бодай для докінчування студій молодих ученых і з України? Історики знайшли би тут багатий архівний матеріял, при добрій волї зложилась би й не зла бібліотека не тілько українських та польських, але й инших славянських книг; для фільольогів галицько-буковинські та угро-руські діялєкти дали би дуже вдячне поле для студій (гляньте лише, з яким інтересом студіює угро-руські нарічя Швед Оляф Брох!), а й історики літератури могли би тут не одно скористати, хоча тут знов конечне фундованє стіпендій на поїздки до Росії, де є неперебрана сила рукописів. Значить, хоча Львів і не є таким центром для наукової праці, якого би треба бажати (навіть не таким корисним, як Київ), та про те тут одиноке місце, де наукова праця може мати широ-національний характер, де здобутків її не треба проводити в публіку краденим способом або фальшувати для догоди цензурі. А блисне краща зоря для України в Росії, то раз устроєну і введену в рух машину лёгко буде передвигнути на инше місце, кориснїйше для її розвою. Та як би се піднесло духа! Скілько би сплодило щасливих думок і продуктівної праці!

Або візьмім літературу. Правда, тут справа наша не стоїть так погано, як на полї науки. Маємо громадку беллєтристів хоч і не першорядних, та все таки талановитих людий, що силкують ся придивляти ся житю, входити в глуб явищ, вироблювати мову, вдосконалювати техніку літературну. І публіка по троха привикає читати своїх беллєтристів, хоча далеко ше до того, щоб могла ними одними вдовольняти ся, і мусить хапати чужих. Та про те який же, загалом беручи, сумний і невеселий стан тої нашої беллєтристики в її, так сказати, домашнім житю! Ось послухайте, що про се пише д. Маковей, також талановитий беллєтрист, загнаний у службу до політичної газети несімпатичного йому напрямку. З кінцем минувшого року він видав і розіслав до всіх наших письменників друкований лист, із котрого виймаю тут кілька уступів.

"Всї ті Русини, котрих незавидна доля заставила бути пись-

менниками і людьми науки на нашій Руси, всї робітники працюючі пером для скріпленя культурного розвою і слави руського народу, з довголїтного власного досвіду знають, що за свою роботу не находять навіть моральної нагоди, а не то матеріяльної. Коли ж на перекір словам Шевченка, котрому здавало ся, що можна писати "не для людей і не для слави", фактом є, що пише ся і працює ся лише для людий і для слави (нехай нїхто з нас, що за свою письменницьку роботу не збирає капіталів, не удає скромного і не каже, що так не єсть), — то всї наші письменники, люди науки і адепти до тих занять — мусять глубоко застановити ся над теперішнїми відносинами, серед котрих їх робота маловажить ся, а загалом інтелїгенції й зовсїм ігнорує ся, як щось зайве, як непотрібна розривка. Треба доконче застановити ся над тим, бо в чім же мають наші письменники находити вдоволенє і одушевленє до дальшої роботи, коли всї обставини складають ся так, що їх роботою загал не інтересує ся і не подає надії, що колись буде инакше думати.

"Розваживши наші обставини, ми бачимо, що весь інтерес публїки і вся енергія її звертає ся з елементарною силою лише в бік полїтики, що публичне житє крутить ся лише коло кількох послів, що світогляд публїки незвичайно вузкий, що в її публичнім вихованю нема рівного інтересу і до инших проявів культурного житя. Остатнї події на зборах товариства ім. Шевченка подали нам новий і дуже значний доказ на се, так що пора нам прозріти. Для партійних потреб полїтичних жертвує ся долю інституції наукової, не подаючи їй натомість нїякого забезпеченя на будуче. Видавництва наукові уважає ся чимось зовсїм маловажним у порівнаню з хвилевими потребами одної партії, а властиво клїки полїтиків.

'Від коли у австрійських Русинів почало ся сяк-так свідоме житє, від тодї нїколи не було у нас рівноваги в вихованю публичнім; усї громадянські дїячі звертали свою увагу передовсїм на полїтику. Певна річ, полїтика має на цїли витворенє корисних обставин, серед яких міг би нарід розвивати ся; але й се певна річ, що поданє суспільности самих корисних обставин не рішає ще справи розвою народу, котрий сам мусить працювати. Поляки під Росією жиють уже від сотнї лїт у некорисних обставинах, та про те духове житє в народї польським ведуть вони, а не австрійські Поляки.

"Числячи наше свідоме житє від появи "Русалки Днїстро-

вої" ми, Русини в Австрії, за цілих шістьдесять літ, яких видали письменників і учених? Кілько з них жие доси в памяти загалу? Котрі праці пережили їх? Кромі кількох усі вже й тепер забуті, загалови зовсім не знані! Працювали в обставинах таких, що не могли сотворити нїчого великого, хоч богато з них було безперечно талановитих і охочих до праці.

"В остатніх часах стрічаємо по часописах і книжках кільканацять нових імен письменників і учених з поміж молодших автрійських Русинів. Се в більшій части люди ідеї й праці, з намірами як найлїпшими. Як приймає загал, а хоч би сама наша інтелїгенція, їх стараня й їх працю? З яким інтересом відносять ся до них? Чи з таким, щоб вони в тім находили охоту до дальшої праці?... Приймає ся їх працю байдужно або з маловаженем!

"Так, на полї письменства і науки ми, австрійські Русини, за шістьдесять літ свідомого житя того доробили ся, що ціла нива культурного житя лежить облогом, що богато талановитих сил марнує ся, нидіє серед апатії інтелїгенції!

"Щож се за знак? Не вже годить ся всїм тим, що хотїли би жити для письменства і науки, дивити ся спокійно, як публїка ігнорує їх, а запрятує всї свої думки вчинками кількох полїтиків? Невже можна їм працювати без надії на який будь успіх? Для кого працюють і по що?

"Не йде о те, щоб маловажити задачі полїтики: іде о таке вихованє загалу, щоб він чув інтерес до всяких инших обявів культурного житя, а не лише до самої полїтики. Тимчасом на таке тепер не заносить ся. Скличете одно незначне агітаційне віче, заслужите собі зараз на увагу часописів і публїки; напишете повість або наукову розправу, загал прийме вашу роботу мовчанєм, хоч би ви на неї посвятили цїлі літа праці. А часописи рахуючи на уподобанє публїки або згадають кількома словами, як зве ся ваша праця, або промовчать.

"Чиж нема на се ради? Чи в загалї не треба шукати на се ради, а полишити публїку на волу судьби та на вихованє полїтичним агітаторам, що для культури кількох полїтиків із сеї чи тої партії жертвують найсвятїйші інтереси народу? Чи ті, що працюють, вічно як непотріби мусять уступати на десятий плян перед полїтичними горлачами, що в житю нїякої розумної статї не написали, а не то більшої праці? Чи в нас і на будуче ефемерні успіхи полїтичної агітації має ставити ся висше по-

над праці, що творять гордість і славу народу, що жиють довгі а довгі лїта?

"Звісна річ, треба на таке лихо шукати ради. Якої?

"Як полїтики опанували наші періодичні і щоденні видавництва і старають ся о се, аби в них вічно говорило ся про їх поступки, так усї ті, що працюють на полї письменства і науки і пишуть не для власної забави і не на вітер, лише уважають свою працю культурною і доконче потрібною, мусять опанувати передовсїм наші щоденні видавництва, щоби в них ширити вихованє таке, яке потрібне для зрозуміня і належного оцїненя їх праці. Инакше шкода буде їх труду й заходу, коли леда агїтатор стане народнїм героєм, а вони будуть жити разом зі своїми працями в забутю, в переконаню (котре скорше чи пізнїйше набудуть), що змарнували свій вік на даремну працю.

"Коли хочемо власного розвою, то мусимо утворити корпорацію, не на статутах основану, а на розуміню власного інтересу. Нїхто не подбає за нас, коли ми самі себе і свою роботу будемо маловажити. Говорім і пишім про свої роботи, так як говоримо і пишемо про роботу наших полїтиків. Заінтересуймо публїку собою! Не даймо нїкому маловажити свою працю, але заразом і берім її поважно!

"Треба би нам старати ся видобувати праці старших і лучших письменників із забутя, видаючи їх окремими виданями, а молодшим виробляти фірму, подаючи оцїнки їх поодиноких праць, загальний огляд їх лїтературної дїяльности, видаючи окремими відбитками їх більші праці і орґанїзуючи розпродаж книжок".

Нїде правди дїти, уваги д. Маковея про сумний стан нашої лїтератури, про ефемерну вартість її плодів, про перевагу полїтичних інтересів над лїтературно-науковими у публїки — зовсїм вірні, хоча подані ним проєкти, як запомогти сему лиху, ледви чи доведуть до цїли. Щоб письменники опановували щоденні видавництва, сего годї жадати. Щоденні видавництва служать щоденним, громадським та полїтичним інтересам і завсїгди будуть і мусять бути в руках фахових журналїстів, полїтиків чи репортерів; письменники, лїтератори і вчені тут або зовсїм не показують ся, або гостять дуже рідко. Щоб письменники говорили і писали про свої роботи (очевидно один про роботи другого), се не то що не доведе до цї-

ли, але навіть не дуже й пожадане. Як же легко тоді з писменницької корпорації зробити кружок для взаїмної адорації, а по дорозї до сеї мети розгубити і провідні ідеї й охоту до дійсної, важкої праці, а за те набрати ся смаку до пустої реклями та самохвальби. "Заінтересуймо публїку собою!" радить д. Маковей і знов попадає пальцем у небо. Менї зовсїм не бажає ся, аби публїка інтересувала ся мною, моєю особою, та цїкаво, аби інтересувала ся тими ідеями, які я голошу, тими питанями, які мене займають, тими людьми, відносинами й чутями, які я малюю в моїх творах. А коли вона буде всїм тим інтересувати ся, т. є. коли я своїми твόрами зацїкавлю її, підсуну, так сказати, палець під її серце, то вона певно буде читати мою книжку і купувати її. Значить, не собою, не письменниками повинні ми зацїкавити публїку, а розбуркати в нїй ідейне, духове житє, бажанє освіти й поступу, бажанє естетичних вдоволень — ті основні точки всякої лїтературної продукції. А се в першій лїнії залежить очевидно від письменників. Будьмо поперед усего самі людьми в повнім значіню того слова, характерними і щирими, освіченими і гуманними, стіймо на свічнику, тоді світло наше не сховає ся від очий людських і ясніти ме без штучної реклями і самохвальби. Для сего треба поперед усего власної невтомної праці, обсервації й аналїзи, та дуже богато доброго могли би вдїяти періодичні зїзди руських письменників з усїх закутин нашого краю.

Пізнавши себе особисто, порозумівши ся і що до ідейних і що до практичних умов нашої праці ми тим самим покладемо першу основу до розбудженя того письменницького esprit du corps, якого нам не стає, будемо дїлити ся одні з одними своїми думками, досвідами і плянами, оживимо конкуренцію, то може з наших розмов назрїє й неодна практична думка, що потрафить звести нас близше до купи і підняти загальний рівень нашого лїтературного житя. Скликуванє таких зїздів має в своїм статутї товариство ім. Шевченка і вже раз, власне за почином д. Маковея, носило ся з думкою скликати такий зїзд в р. 1894. Справа тодї розбила ся, бо мабуть не була ще дозрілою. Чи не далось би тепер зробити з неї щось практичнїйше? Менї марить ся в першій лїнії завязанє дїйсної, на статутах опертої корпорації руських письменників, з фондом для взаїмної запомоги і для забезпеченя вдів і сиріт по них. Таких практич-

них справ знайшло би ся ще кілька і для таких справ скликаний зїзд найшвидше удасть ся.

Читаєш такі річи, міркуєш про них сюди й туди і все на одно натикаєш ся: до всего треба спеціяльного чоловіка, двох людий, трьох людий. Люди знайшли би ся, робота б ішла, та нема гроший. І стидно зробить ся, коли подумаєш, що живемо в віці капіталїзму, коли по инших краях люди дають мілїони на заведенє зносин між землею й Марсом. Не вжеж ми одні не тілько нещасні, але й жебраки між народами? І починаєш марити — з оловцем у руці, оперувати фантастичними цифрами...

Ось візьмім, що на всю соборну Украіну знайшо ся 1,000 людий, що згоджують ся випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів, і у нас набирає ся мілїон — національний український зелїзний фонд. Як правдиві Украінці ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку, так як познанські Поляки, а кладемо наш мілїон по ріжних банках на процент. Візьмім так, що з него маємо річно 40,000 г. процентів. Так ось ми вживаємо сю суму в такий спосіб, що через перших 34 лїт тілько 10,000 повертаємо на справи народні в роді таких, про які натякнено висше, а 30,000 іде на сплату вкладчиків — ми звертаємо їм їх капітали, починаючи від менших вкладчиків (бо може знайдуть ся й такі, що дадуть по 2, 3 або й 10 тисяч). За 34 лїт мілїон буде сплачений цїлком (звісно, без процентів) і капітал увесь лишає ся чистий, се значить, що від тоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби. До завідуваня сим фондом вибирають з разу вкладчики комітет нехай із трьох мужів довіря, а там — ну, та годі марити! Краще може подумати про навязанє зносин між землею й Марсом!

ЗМІСТ.

	Стор.
Передмова	3— 3
З остатніх десятиліть XIX. в.	5— 65

Додатки.

1. Між своїми	69— 69
2. З кінцем року	70— 78
3. Не так тії вороги, як добрії люде	78— 84
4. Коли не по конях, та хоч по оглоблях ..	84— 91
5. З новим роком (1897)	91—102

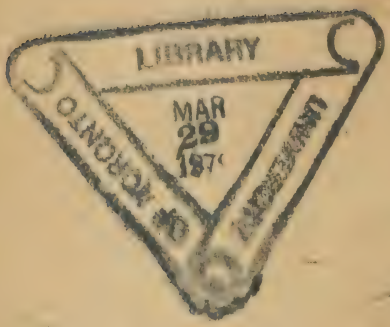
LIBRARY
MAR
29
187
UNIVERSITY OF TORONTO

КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕ

Се найстарша, найбільша і найдешевша просьвітно - економічна і політична українська тижнева часопись. Стоячи на чисто українсько - канадийськім ґрунті і удержуючись виключно з передплати, оголошень і друкарських робіт, ся часопись

Щиро боронить справ украї́нського народа ріжних кляс

Хто читає "Канадийського Фармера" той вже переконаний, що він "За Правду і Волю" свого народа йде сьміло в бій з чужими і своїми ворогами на що зріст числа нових передплатників о кілька тисяч кождого року є хиба найлїпшим сьвідоцтвом.

Отже передплатїть і собі ск часопись

а переконаєтесь, що без неї опісля не будете. Її читає щонайменьше двайцять тисяч людей, то чомуж і Ви не малиб її читати?

В нїй найдете завжди найбільше ріжних цїкавих новинок, дописей, просьвітно - наукових стать, оповідань та ще дещо.

Річна передплата в Канадї виносить $3.00

Поза Канадою $4.00

Передплачувати можна і на піврік.

Вартісні премії даємо до кождої цїлорічної передплати. — На кредит нїкому часописи не висилаємо.

Адресувати треба так: —

Canadian Farme

120=122 King Str. Winnipeg, Man

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PG 3916 F73 ch.1 Franko, Ivan
Moloda Ukraina